

M. DÁWLETOV

QARAQALPAQ TILI

Sintaksis hám irkilis belgileri

9-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

Qayta islengen hám tolıqtırılğan basılımi

**NÓKIS
«BILIM»
2019**

UOK 372.881.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D—59

M. Dáwletov, Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. 128 bet. «Bilim», Nókis.

UOK 372.881.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D—59

Sabaqlıq Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministriginin 2006-jılı járiyalangán tańlawında jeńimpaz boldı.

Pikir bildiriwshiler:

1. **Z. Ismaylova**—ROMO nın metodisti;
2. **R. Niyetova**—Nókis qalası, 15-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń muǵallimi.

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-4451-0-9

©«Bilim» baspası, 2019

KIRISIW

QARAQALPAQ TILI—QARAQALPAQ XALQINIŃ MILLIY ÁDEBIY TILI

Qaraqalpaq tili—qaraqalpaq milletiniń ana tili. Bul til qaraqalpaq milleti tárepinen jaratılǵan, sonlıqtan ol qaraqalpaqlar ushın ana til.

Qaraqalpaqstan Respublikası hám Ózbekstan aymaǵında jasawshı qaraqalpaqlardıń sanı 1989-jılǵı xalıq esabı boyınsha 411 mıńnan aslam adamdı quraydı. Qaraqalpaqlar Ózbekstan aymaǵında: Xorezm, Buxara, Nawayı, Fergana, Samarqand, Namangan, Ándijan, Surxandárya hám Tashkent wálayatlarında, Túrkmennıstannıń Tashawız, Sharjaw wálayatında, Batıs Qazaqstanda, Rossiya hám Awǵanstan mámleketlerinde jasaydı.

Qaraqalpaq tili shıǵısı boyınsha altay tilleri tuwısınıń túrkiy tiller toparına kiredi.

Qaraqalpaq milletiniń payda bolıwı menen onıń milliy ádebiy tili qalıplesti. Ádebiy tildıń jazba túriniń qalıplesiwi onıń ulıwma xalıqlıq awızeki sóylew tiline tiykarlanadı. Qaraqalpaq tiliniń awızeki sóylew tili arqa hám qubla dialekt (jergilikli ózgeshelik) bolıp ekige bólinedi. Arqa dialektlik ózgesheliklerdi respublikanıń arqa rayonları, qubla dialektlik ózgesheliklerdi Tórtkúl, Beruniy, Ellikqala hám Ámiwdárya rayonlarınıń soramları qamtıydı. Qaraqalpaq ádebiy tili usı eki dialektlik ózgeshelik tiykarında, kóbirek arqa dialektlik ózgesheliklerdi qamtıw arqalı qalıplesken.

Qaraqalpaq eski jazba tili Orta Aziya túrkiy xalıqları ushın orta q shaǵatay jazıwı tiykarında payda boldı. Biraq, bul jazba til jergilikli xalıqtıń basım kópshiliginiń sawatsız bolıwına hám qaraqalpaq xalqınıń ulıwma xalıqlıq sóylew tiliniń jergilikli ózgesheliklerin óz ishine qamtıw almawına baylanıslı turaqlı jazba ádebiy til retinde qalıplese almadı. Bul til házirgi til iliminde qaraqalpaqlardıń eski jazıwı retinde úyreniledi. Demek, qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń payda bolıwı hám qalıplesiwi qaraqalpaq milliy respublikasınıń qalıplesiwi menen baylanıslı.

Jazba ádebiy til dep hárqanday jazba ádebiyatlar: kórkem shıǵarma, jámiyetlik-siyasiy, ilimiy-texnikalıq, publicistikalıq, oqıw qurallarınıń, rás-miy is qaǵazlarınıń hám t.b. jazıw arqalı iske asatıǵın ádebiyatlardıń tiline ayıladı.

Jazba ádebiy til tildiń fonetikalıq hám grammatikalıq normaların qatań saqlaǵan eń joqarı túri bolıp esaplanadı. Ádebiy tildiń jazba hám awızeki sóylew túrleri házirgi waqıtta radio hám telekórsetiwdiń, gazeta-jurnallardıń, mámleketlik mákemelerdiń, mádeniy orınlardıń áhmiyetli qatnas quralı retinde xızmet etedi. Ásirese, bul jaǵday Qaraqalpaqstan Respublikasınıń «Mámleketlik til haqqında»ǵı Nızamdı qabıllaǵannan keyin jedel iske asırılmaqta. Sonlıqtan hárbir insannıń ádebiy tildiń qádirine jetip, onıń leksikalıq baylıǵın, fonetikalıq hám grammatikalıq qaǵıydaların jazıw hám sóylewde durıs hám orınlı paydalana biliwi, tereń ózlestirip alıwı ana tilge bolǵan húrmetti arttıradı, sóylew hám jazıw mádeniyatlılıǵın támiyinleydi.

Sorawlarǵa awızsha juwap berii:

1. Qaraqalpaqlar jasap atırǵan orınlardı aytıń, onıń tiykarǵı ornı qaysı jer?
2. Qaraqalpaq tili shıǵısı boyınsha qaysı tillerdiń toparına kiredi?
3. Qaraqalpaq jazba ádebiy tili qalay payda boldı, ol nege tiykarlandı?
4. Jazba ádebiy til degen ne? Onıń anıqlamasın aytıń.

1-shunıǵıw. Qaraqalpaq milliy ádebiy tiliniń qalıplesiwi hám rawajlanıwı, onıń házirgi jámiyetlik xızmetleri haqqında maǵlıwmatlar keltirip, «Qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalqınıń milliy ádebiy tili» degen temada qısqasha tekst dúziń. Bul ushın joqarıdaǵı tekstten paydalanıń hám óz oylarınızdı da onıń ishinde keltiriń.

2-shunıǵıw. Shayırlardıń qosıqlarınan berilgen úzindilerdi oqıń. Olardıń óz ana tiline bolǵan súyiwshiligin hám ózlerińizdiń ana tilinizge húrmetińizdi bayanlap sóylep beriiń.

1. Men teńeymen seni jegen nanıma,
Uwız benen ruwhıń sińgen qanıma.
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq sen dım jaqınsañ-aw janıma.

Ana tilim, sen—basqadan ayırmam,
Sen turganda men de ádewir shayırman.
Sonsa qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayılman.

(I. Y.)

2. Ana tilim—meniń ata-anam bul,
Hám túbi bir, shayqatılǵan shaqam bul.
Olar menen birge ómir súrmesem,
Kerek emes maǵan jaqtı jáhán bul. (T.Q.)
3. Tuwǵan tilim—tirishiligimniń ayǵaǵı,
Tilim barda aytılar sóz oydaǵı.
Ósse tilim, men de birge ósemen,
Óshse tilim, men de birge óshemen.

(Qazaq shayırı Á.Tájibayev)

4. Hárkimge óz tuwǵan tili yar bolsa,
Meniń de óz tilim em-dári maǵan.
Erteń ana tilim joǵalar bolsa,
Búgin ólip ketkenime ırzaman.

(Daǵıstan shayırı Rasul Gamzatov)

3-shunıǵıw. Tekst penen tanısıń. Qaraqalpaq tiline mámleketlik til huqıqınıń beriliw áhmiyeti tuwralı túsiniń beriń.

Til—hárbir millettiń biybaha baylıǵı. Ol hárbir milletti ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq hám mádeniy progreske ilgeriletiwde, onıń ruwxıy baylıqların saqlawda eń áhmiyetli qatnas quralı xızmetin atqaradı.

Qaraqalpaqstan Respublikası qaraqalpaq tilin mámleketlik qorǵawı astına aladı. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili tuwralı Nızamı respublikanıń pútkil aymaǵında qaraqalpaq tiliniń mámleketlik til sıpatında qollanılıwınıń huqıq tiykarların belgileydi.

Qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyliginiń beriliwi respublikanıń aymaǵında jasawshı milletlerdiń hám xalıqlardıń ana tiliniń qollanılıwında olardıń Konstituciyalıq huqıqların kemsitpeydi. Bul nızam tillerdi turmısta, óz ara qatnasta hám diniy jáne sıyınıwshılıq salt-dástúrlerin atqarıwda paydalanıwdı tártiplestirmeydi.

Puqaralar milletler aralıq qatnasıq tilin ózleriniń qálewinshe tańlap alıw huqıqına iye boladı.

Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyasınıń 4-statyası hám Mámleketlik til haqqındaǵı Nızamınıń 1-statyasında: Qaraqalpaq tili hám ózbek tili Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqstan Respublikası óz aymaǵında tilge baylanıslı barlıq nárselerdi sheshiw huqıqına iye dep kórsetilgen. Bul jaǵday til ekenligin tillerdiń aldaǵı waqıtları óz ara qarım-qatnas tiykarında keń rawajlanıw hám bayıwın támiyinleydi.

VIII KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

EKI BAS AǴZALÍ HÁM BIR BAS AǴZALÍ GÁPLERDI TÁKIRARLAW

4-shunıǵıw. Oqıń. Hár bir gáptiń grammatikalıq tiykarına qaray olardı eki bas aǵzalı hám bir bas aǵzalı túrlerine ajratıp aytıń.

Tún. Tastay qarańǵı. Yarım aqsham máhal. Sebebin bilmedim, ózimdi qansha zorlasam da, uyqım kelmey, kózim shayday ashıla berdi.

Azanǵı máhal. Quyash arqan boyı kóterilgen waqıt ishi sıpayı. Aynalarǵa tutilǵan perdelerde shıq tur. Aynalardan túsken kún sáwlesiniń zerge mezges nurları jilt-jilt etip oynaydı. (Ó.X.)

Salqın hawa. Tınıshlıq qushaǵına bólengeń baǵlar. Jasıl lipas jamılǵan daraqlar. Jipek jol menen besiktegi bóbektey terbelip, jıbirilasıp turǵan japıraqlar. Saray átirapına aynala egilgen miyweli jemis aǵashları ósip tur. (A.Bek.).

5-shunıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Onıń ishindegi bir bas aǵzalı gáplerdi tawıp, olardıń bir aǵzalı dep atalıwın túsindirıń.

Báhár. Muzı siresip qa-q qa jarılıp qaytıp jatırǵan Yassı dáryası. Qub-ladan esken báhár samalınıń háwirine tózbey, muzdıń hár jerinen qızıl suw tesip seń júredi.

Türkistan qutlı mákán. Qısta qar qalıń jawadı. Báhár erte kelip, kún birden ısıydı.

— Awa, Türkistan — el ırısı. (J.Muratbaev).

Gúz ayınıń aqır. Suwıq kún. Aspandı qaplaǵan bult ızǵarlı qáhárin jayıp, sharasına sıymay kóship jú. (A.B.).

6-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Eki bas aǵzalı gáplerdi tawıp, olardıń ne ushın eki bas aǵzalı dep atalıwın anıqlań.

Belogor qorǵanı Orenburgtan qırq shaqırımday jerde edi. Jol Jayıqtırń tikjarlı jaǵası menen júredi. Dárya ele qatpaǵan, onıń qorǵasınday tolıqını, appaq qar basqan bir túsles jaǵaları da qayǵılı qarawıtıp kórinedi. Sonnan baslap tutasıp atırǵan Kirgiz dalası. Men tereń oyǵa shúmdim, kóbi qayǵılı oylar. Garnizon turmısınıń meni tartqanday qızıǵınıń az ekenin kem-kem bilip kiyatırman. Men ózimniń bolajaq baslıǵım kapitan Mironovtı kóz aldıma keltiriwge tırıstım. (A.S.Pushkin).

7-shunıǵıw. Oqıń. Toliq hám tolıq emes gáplerdi tawıp, olardıń dúziliw ózgesheligin, qanday jaǵdayda tolıq gáp, qanday jaǵdayda tolıq emes gáp bolatuǵınına túsiniń berin.

Vertolyot kún shıǵıs betti sol jaǵına alıp, qublaǵa qaray ushtı. Shaması, Asqardıń úyine de jetip shamalasqanday boldı. Biraq, ol sál arqa-batısta qaldı. Bular tuwrı qublaǵa qarap baratır. Minekey, anaw kúngi qoy izlep ótken jerler de kórinde.

— Haw, Asqar aǵa ańǵar qayda, qoy qayda? — dedi ushıwshı, kúle shıray berip.

— Tabılar usı dógerekten.

— Bilemen. Ańǵar sál bılayırtaqta, — dedi ushıwshı.

— Arjaǵında mayda-mayda jılǵalar, ózekler hám bar. (Ó.X.).

GÁPTIŃ BIRGELKILI HÁM AYÍRIMLANGAN AǴZALARÍ, QARATPA HÁM KIRIS AǴZALÍ GÁPLERDI TÁKIRARLAW

8-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalar menen ulıwmalastırıwshı sózlerge tiyisli irkilis belgilerin qoyıń. Birgelkili aǵzalırdıń qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin anıqlań.

1. Túlki bir nárseden setem alıp turǵanday, ya arı ketpedi ya beri jaqınlamadı. 2. Túlki jalt berip qaymıqtı da, buǵan qaray burıldı. 3. Edigege onıń bejireyip qaraǵan kózqarasları gá buǵan gá bunıń átirapındaǵı nárselerge tiklenip qarap turǵanday seziledi. (Sh.A.) 4. Kóz ushında tolıqınlanıp kóringen baǵlar qalıń terekler átiraptı kórkem túske bólep tur. (G.I.) 5. Quyashqa kúyip atırǵan ushı-qıyırı joq maydan ústinde taw jıralarında kúshli hám xosh hawaz áste-aqırın jańlap esitiledi. («E.Q.») 6. Hárqanday qıyınshılıqtı jeńiw ózindegi qorqınısh sezimin basıw alǵa

qoyilgan waziypani orinlaw tabanlilik oz betinshelik batilliq ham jeñip shigirwga qaytpas erk bulardin hammesi jawingerlerdi kun burinnan tarbiyalawga zarurli qasiyetler. («E.Q.») 7. Onin sanaatinda, awil xojaliginda da madeniyat maydaninda da hamma jerde oz isinin sheberleri miynet etip atir. («E.Q.»)

9-shuniqtaw. Berilgen gaplerdin ishinen ayirirlangan agzali gaplerdi tawip, ondaqi ayirirlangan agzanin qaysi turi ekenin aytin.

1. Biz oz tuwisqanlarimiz, garezsiz ellerdin xaliqlarin qizgin qutliqlaymiz. («E.Q.»). 2. Terekler, tap awliyenin siriginday, sorryyisip tur. (M.D.). 3. Menin akem, Andrey Petrovich Grinev, ozinin jasliginda graf Minixenin qarawinda xizmet islep, 17 jilda premyer mayor bolip turghanda napaqaga shiqti. (A.S.Pushkin). 4. Xasan—zawiqli, qollari rulde. (Mirza Tursin—Zade). 5. Olar Peterburgke — patsha sarayina aman-esen jetken. (K.S.). 6. Qus jolinda nurlu galaktikanin bir jaqti juldizi — qaraqalpaqpan (I.Y.). 7. Awil xojaligi ham onin jetekshi tarawi — paxtashiliq joqari pat penen rawajlanip atir. (E.Q.). 8. Biz, ot oratugin mashina aydap atirgan balalar, Daniyardi birinshi ret kordik. (Sh.A.).

10-shuniqtaw. Oqin. Qaratpa ham kiris agzalardi tawip, olardin qanday soz shaqabi arqali bildirilgenin aytin. Gaplerdegi qaratpa manisindegi sozlerdin utir ham undew belgisi qoyilip kelgen turleriniñ bir-birinen ozgesheligin tusindirin.

1. Joldaslar, hazirgi tin jer—bul tek nan, sut ham gosh gana emes, bul burin bos jatirgan ken aymaqta ornıqqan hazirgi zaman turmisi bolip tabiladi. 2. Qadirli joldaslar, biz sizler menen birge tin jerdin jigirma birinshi bahari baslangan waqıtta jynaldıq. 3. Albette, bul en aldı menen usı jerde osip jetiliskeñ ham tarbiyalangan ajayıp adamlar. 4. Mase-len, bizge awil xojaligi ushin mashinalar bargan sayın kóp kerek boladi. 5. Balalar, sizlerdin bariñizge de kóp-kóp salem aytıptı. (Sh. A.) 6. Pay, sol kungi oyun-kulki oz aldına boldı-aw. 7. Otirik soylep urlıq qilganlar, albette, baxıtsiz. 8. Awa, Jungar xanının keñesgoyi edi. (T.Q.) 9. Jasi ulken, siz Abdimurat agay emessiz be? — dedim (C.I.) Qadirli oqıwshım, Kamal aytqan «Omirdin suwiq tamshısı» usı shigar. (T.Q.) Mumkin, oğan Aydananın gapleri tasir etken shigar (O.X.). Albette, bulardin barlıgi da turmıs talap etken jaña jagdaylar edi (O.X.). Meyli, biyshara jigıt baxıtlı bolsın (T.Q.).

QOSPA GÁPLER

§1. Qospa gáp haqqında túsinek

11-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. olardıń bas aǵzaların tawıp, sol aǵzalardıń qatnasına qaray, dúzilisi boyınsha jay yamasa qospa gáp ekenligin anıqlań.

1. Ol jaqta kún qońır salqın keledi. 2. Ján-jaqtan murın jaratuǵın jupar iyisler ańqıydı. 3. Azanda tuw uzaqtan munarlangan órkesh-órkesh tawlar kórinedi. 4. Onnan biyigirekte kók-kónbek aspan buldırıp turadı. 5. Tórende jer kórinedi. 6. Eger jańaǵı tawlar bolmasa, jer menen aspan tutasıp ketken der edik. 7. Ózi burınnan romantikaǵa qumar edi, endi ol sonday ájayıp nárselerdi kózi menen kórgennen keyin solar haqqında júrip kiyatırıp sóylep otırdı. (Ó.X.) 8. Shiraljinler biyik bolıp ósedı, güli bolmaydı. 9. Joqarı jaqları búrkeli, astına saya túsip turǵanlıqtan, ol janında basqa shóplerdiń ósiwine múmkinshilik bermeydi. 10. Jıyñaqta rayonda qaldı, sebebi oǵan armiyaǵa baratuǵınlardı stanciyaǵa arbali aparıp tapsırılǵan edi. (Sh.A.) 11. Gúzgi batpaq gedir-budır bolıp qatıp qalıptı, sonlıqtan júriw júdá qıyın. (T. Q.)

Qospa gápler eki yamasa birneshe jay gáplerdiń mánilik hám sintaksislik baylanısınan dúziledi. Mısalı: 1. Átirapta padalardıń tuyǵı menen tozańǵıǵan shańlar jerge shóǵip, tünlerde jiltılǵan **otlar sónip qaldı.** 2. Kún birotala **jılıtıp ketkennen keyin, shopanlar tawdaǵı jaylawlarǵa kóshe baslaydı.** (Sh.A.) 3. **Awıl arası tím-tırıs: iyt úrmeydi, adam júrmeydi.** (M.D.)

Bul qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń hámmesi de óz baslawısh hám bayanlawıshına iye bolıp, mánilik hám sintaksislik jaqtan baylanısқан qospa gápti dúzip kelgen.

Eki yamasa birneshe jay gáplerdiń máni hám sintaksislik baylanısınan dúzilip, bir pütün qospa oydı bildiretuǵın gáplerge **qospa gáp** delinedi.

12-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Tekstten qospa gáplerdi terip jazıp, olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń bas aǵzalarınıń astın sızın hám qospa gáptiń neshe jay gápten dúzilgenin anıqlań.

Таѓи да jaz máwsimi keldi. Tawdaѓı jasıl jaylawlarda aq otawlar qá-din kóterip, qoylar mańırasıp, jılqılar kisnep, bulaqlar menen dáryanıń jaѓalarınan tútin shıǵa basladı. Quyash jarqırap, qımız benen güllerdiń jaǵımlı iyisi qosılıp ańqıp ketti.

Gúz kelse boldı, esapta turǵan qaraǵaylar óziniń kúni tawsılıp, qırqılatuǵına gúmanlanbaytuǵın boldı.

Ashıq dalalardıń ústi menen jılıp, tawdıń arasına jasırınǵan gúzdiń kelbeti bul kúnlere barlıq átiraptı timiskilenip sharlawǵa qaraǵan edi. Samal jelpip ótken jerlerdiń shópleri sarǵayıp, toǵaydıń japıraqları tógile basladı.

Qalıń qaraǵaylıqtıń arası tap shirkewdiń ishindey túnerip turdı. Qızǵısh-qońır tartıp diziliske juwan qaraǵaylardıń tómenge jaqların ushı qıp-qızıl tikenekli putalıqlar qaplap, olardıń arasınan jelimdey shayırdıń iyisi ańqıydı. Tek ǵana samal eń bálent qaraǵaylardıń usha basına selteń berip, olardı anda-sanda terbep ketedi. (Sh.A.)

13-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Qospa ǵáplerdi tawıp, olardıń jay ǵápleriniń baslawısh hám bayanlawıshlarınıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıń.

Jazdıń qızıǵı da ótip ketti. Atızlar bosap qalǵanlıqtan, adamlardıń ǵawırlısı esitilmeydi.

Alıs-alıslarǵa sozılıp, sarǵısh dóngen gúzgi keń dalanıń ústi menen kógildir tútinge usaqan minarlanǵan bulklar áste-aqırın jılıp baratır. Dalanı jaylaǵan samal názik paqallar menen selewlerdi hazarsız ǵana terbep, dárya betke qaray esip tur. Azanǵı máhál bolǵanlıqtan, átiraptan qıraw túsken shóplerdiń iyisi ańqıydı. Jaqın waqıtlarda jawın-shashınlı kúnlere baslanadı. Sońınan bul jerlerdi qırpıq qar basıp, boran ulıydı.

Júdá eles-eles ǵana bilemen: kishkentayımda eginge oraq túsken máhálde, ata-anam meni qolımnan jeteklep ákelip, gúdshektiń sayasına otırǵızıp qoyatuǵın edi. Sońınan úlkeygenimnen keyin, eginlerdi mal-haldan qorıw ushın sol átirapta juwırıp júretuǵın edim. Báhardıń kúnlere sharwalar bul jerden tawǵa qaray súriw-súriw padalar aydap ótedi.

Qoylardıń sońınan tayaqların shoshańlatıp baratırǵanlardıń birazı qaralay óship ketken, dawısları qarlıǵıp qalǵan adamlar edi: bulardıń izinen erdiń basındaǵı qımız quyılǵan mesleri shayqatılıp, bay awıldıń kósh tartqan túyeli kárwanları ótedi. (Sh.A.)

§2. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwshı qurallar

14-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qospa gáptiń jay gápleriniń qalay baylanısp kelgeni tuwralı túsinik beriń.

1. Erte kelgen gúzdi quwalap, waqtınan burın boranlı qıs baslandı, jer betine dizeden qar jawdı. (*Sh.S.*) 2. Kempir aqlıǵın jubattı, al Gúlayım atızda isledi. (*X.S.*) 3. Bizler dúnyadaǵı eń baxıtlı balalarmız, sebebi kosmonavt aǵaylar kosmosqa biziń jerimizden ushadı. (*Sh.A.*) 4. Esen sıbaylas qoraǵa ótkende, Murat ta iske qunıqqan jas shopanǵa súysinip ishke kirdi. (*Ó.X.*) 5. Samal qay tárepten esse de, selewler ıǵına jıǵılıp, shashaqları tógilip salbırasıp turadı. (*Sh.A.*) 6. Suw keliwi menen, bul jerler gül jaynap ketedi.

Qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler tómendegi grammatikalıq qurallar arqalı baylanıadı:

1. Dáneker hám dánekerlik xızmettegi sózler arqalı: Asqar átirapqa qaraydı, **birraq** heshnárse kórinbeydi. (*Ó.X.*) Men bul balanı húrmetleymen, **óytkeni** ol meniń sezimimdi oyattı. (*Ó.X.*) Bala úyine juwırıp kelemen **degenshe**, avtolavka da úylerdiń artı menen jaqınlap kelip qalǵan edi. (*Sh.A.*)

2. Bayanlawısh formaları arqalı baylanıadı:

a) dáslepki jay gáptiń bayanlawıshı hal feyil hám hal feyildiń tirkewishli keliwi arqalı: Ay **batıp**, qalıń toǵayǵa qarańǵılıq shókti. (*Sh.A.*) Jerdiń ústinde háreket **toqtap qalǵanday**, bir kese shay ishim tınıshlıq shókti. (*T.Q.*) Sen **ketkeli beri**, qashan keler dep kútip otır edim. («A»);

b) dáslepki jay gáptiń bayanlawıshı kelbetlik feyil, háreket atı feyiliniń seplik qosımtalı hám tirkewishli bolıp keliwi arqalı baylanıadı: Ol jańa birde qoy qorasın **kórip kelgende**, burshaq túwe lám de joq edi. (*Ó.X.*) Mektepte oqıw **tamam bolǵannan keyin**, Abdulla aǵasına járdem berdi. Áliy **ketiwden**, Begis penen Mırjıq Aydosqa alma-gezek alıp topıldı. (*T.Q.*) Ol **kelgen waqıtta**, bizler jolǵa shıǵıp tur edik. (*G.I.*);

d) dáslepki jay gáptiń bayanlawıshı **-sa/-se** qosımtalı shárt meyil arqalı baylanıadı: Suw jerdiń üstine **shıqsa**, Qızılqum ırǵalǵan

egislik boladı. (K.S.) Jumagúl jilli sózge **jadırasa da**, Sernazardıń júzi solǵın edi. (Ó.A.)

3. Qatnaslıq sózler arqalı baylanıladı. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine baylanıstırıwshı dánekerlik xızmettegi **kim, ol, ne, sol, sonda, qaydan, sonnan, qanday, sonday, qay jerde, sol jerde, qalay, qansha, sonsha** hám t.b. sıyaqlı soraw, siltew almasıqları, geypara ráwishler qatnaslıq sózler dep esaplanadı. Qatnaslıq sózlerdiń soraw almasıqları arqalı bildirilgen túri qospa gáptiń baǵınıńqı gápinde, siltew almasıǵı hám ráwish arqalı bildirgen túrleri bas gápte qollanıladı: **Kim** jaman oqısa, **sol** jumıs islep te jarıtpaydı. (Sh.A.) Balasınıń islegen erlikleri ğarrıǵa **qanday** unaǵan bolsa, Aysánemge de **sonday** unadı. (Ó.A.) Aldıńǵı arba **qaydan** júirse, sońǵı arba da **sonnan** júredi. (Naqıl)

4. Dánekersiz intonaciya arqalı baylanıladı: Gúlásen qonaq penen sestin shıǵarıp sálemlesti, Petka kúlip iyegin qaqtı. (Sh.S.) Báhár keldi, terekler bórtik shıǵarıp atır.

15-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Hárbir gáptiń dúzilisine qaray qanday gáp ekinin hám qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń bayanlawıshınıń bildiriliwin anıqlań.

Qaqsaǵan qıs ótip, báhár keldi. Kún jılıp, jer bawırı jumsardı. Qır dógerek kóklep, aǵashlar jasıl lipasqa bólendi. Sáwir menen ala moyın qarlıǵashlar, súyir tumsıq ópepekler keldi. Qullası, báhár keliwden, barlıq náirse ózgerdi.

Baymurat ótken kúni kómip qoyǵan qozdıń ústine bir qosuwıs kómir salıp kórikti bastı. Oshaqtıń kómiri lawlap alısıp, ol háp zamatta qıp-qızıl shoq boldı. Solayınsha Baymurat jumısqa kirisip ketti.

Bul waqıtları esik áste ashılıp, kabinettiń ishinen Nurbayev dep shaqırǵan birewdiń sestı shıqtı. Tereń oyǵa shúmip otırǵan Orazbay selk ete qaldı da, ornınan ırǵıp turıp ishke kirdi. (A.Bek.)

Toqsulıw esik gúzetiwge ketti de, Aynazar terezege kórpe tutıp qoydı. (B.B.) Jatar bolmay-aq, olar shútik shıranı óshire sala jatıwǵa qolaylasıp atır edi, birew asıǵıp-entigip ishke kirdi. (T.Q.)

16-shunıǵıw. Tekstten qospa gáplerdi tawıp, olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqanın túsindiriy.

Qollarına jaba uslağan ġarrılar qorasına kiriwden usaq malların óriske shıǵarıp atırıptı, dárhal olardıń kempirleri sút pisirip, shay qaynatıp atır. olardıń oshaǵınan shıqqan aqshıl tütün aspanǵa kóterilip, olar báhárgi bulttay bolıp jılıp baratır.

Pirjannıń malları bos júr, lekin atı joq. Pirjan maqsımnıń ushtı-kúydi joq bolıp ketiwin adamlar túrlishe jorıdı: birewler onı dúnyasına qızıqqan qaraqshılar qara jerge gúmran etti dese, ekinshi birewler óziniń islegen awır jinayatınan qorqıp, Porsıǵa ya Góne Úrgenishke qashıp ketken dep shıǵardı.

Men dárriw qız úkemdi turǵızıp dalaǵa shıqsam, aǵam álleqashan attı ertlep, qorjını menen bóktergini baylap qoyǵan eken. (*A. Bek.*)

17-shınıǵıw. Berilgen 1,2,3-topar gáplerdi salıstırın. Olardıń qaysınıń jay gápleriniń mánisi bir-birine ġárezsiz bolıp, dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısqan, qaysınıń jay gápleri birin-biri sıpatlap, baǵınıńqı baylanısa kelgen, qaysısı dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqanın anıqlań.

1. Asqar átirapqa qaradı, biraq hesh nárese kórinbedi. Boran onı narttay mayıstırǵısı keledi, al ol bir qırınlaw menen qoy qoraǵa betleydi. (*Ó. X.*) 2. Ol sálem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqıp otır edi. (*G. Q.*) Orazqul Seydaxmetti de jumıstan bosatıp quwıp jibere almaydı, sebebi ol til qayırmaytuǵın álpayım jigit edi. (*Sh. A.*) 3. Ol dalaǵa shıǵıp edi, sol waqıtta mashinalar da jetip keldi. (*Ó. X.*) Biziń xalıq xojalıǵımız sonday dárejege jetti, onı intencifikaciyalaw jolına túsiriw keskin zárúrlikke aylandı. (*«E. Q.»*)

18-shınıǵıw. Berilgen gáplerden qospa gáplerdi terip, kóshirip jazıń. Olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń bayanlawıshlarınıń astın sızıp, qalay baylanısqanın aytıń.

1. Ayqız keshegi teńizge salǵan awın alıwǵa jaqınlaǵanda, kún de uyasına jetiwge az-aq qalǵan edi. (*A. B.*) 2. Shamday jangán qara kózi qarańǵıǵa úyreniskennen keyin, ol tórde jayıwlı turǵan kiyiz üstine ótip otırdı. 3. Buwınları qaltırıp, júreginiń dúrsildisi oǵan jer silkingendey bolıp seziledi. 4. Tozańıp mańlayına túsken shashların jınap oraypeginiń astına tıqtı da, mótildegen kózleri menen müsápir, jalınıshlı názerin bayǵa tikti. (*A. Bek.*) 5. Aspandaǵı ay altın zerendey jarqıraydı. Juldızlar maqqal kókti torlaydı. (*K. S.*) Kroatqa da kókshil tartqan ay sáwlesi tú-

sip, ójireniń basqa jeri ala kóleńke bolıp tur. 7. Bir yarım ay waqıt ótti, sonnan beri bir awız sóz jazılğan joq. 8. Azanda sol jerden júrip keldim, átirap tım-tırıs edi. (*M. Sh.*)

§3. Qospa gáptiń bóliniw túrleri

Qospa gáppler quramındaǵı jay gápplerdiń baylanısıw usılı hám mánisine qaray **dizbekli qospa gáp**, **baǵınıńqılı qospa gáp** hám **dánekersiz qospa gáp** bolıp úsh túrge bólinedi.

1. Dizbekli qospa gáptiń jay gáppleri dizbeklewshi dánekerler arqalı óz ara teń mánili bolıp baylanısadı. Mısalı: Baǵanaǵı ızǵırıq páseyipti, **lekin** kún suwıq eken. (*A. Y.*)

2. Baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gáppler biri ekinshisin túsindirip, baǵınıw joli menen baylanısadı. Mısalı: Azanǵı shımırı ayaz kem-kem **kúsheyip**, kún suwıta basladı. (*X. S.*) Qorıqtaǵı jalǵızlaqlar adamnan qorıqpaydı, **sonlıqtan** olardı jaqsı baqlawǵa boladı. (*V. B.*)

3. Dánekersiz qospa gáptiń jay gáppleri dánekersiz intonaciya arqalı baylanısadı. Mısalı: Samal kúsheydi, átiraptaǵı hawadan shań aralas kúyiktiń iyisi keledi. (*Sh. A.*) Usınnan keyin xatkerde tosattan bir ózgeris payda boldı: ol álle nársege quwanǵan tárizli edi. (*Ó. X.*)

19-shunıǵıw. Dizbekli baǵınıńqılı hám dánekersiz qospa gápplerdi hárqaysısın bólek terip, kóshirip jazıń. Olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın túsindirıń.

1. Sol kúnleri ayaz tartıp, gúz túsip kiyatırǵan edi. 2. Tünde jerdiń ústi tez suwıp, tańniń aldında dalanı aqsha qıraw qaplap jatatuǵın boldı. 3. Dúz haywanları ushın kewilsiz hám jartıwsız bolatuǵın máhál jaqınlasıp kiyatırǵan edi. 4. Báharde bir inde tuwılǵan kúshikler endi ósip, hárqaysısı hár jaqqa qańǵırıp ketken. 5. Qarańǵı túsıwden-aq, túlki saydan shıqtı. (*Sh. A.*) 6. Aǵısı pátli taw ózenleri taslardı, tawlardı buzadı, waqıt gülli jer betin tanıp bolmastay etip túrlendiredi. («*E. Q.*») 7. Uzun boylı jigit azǵana oylanıp turdı da, bir heshnárse demedi hám qarızları jazılǵan schyottı qaltasına saldı. (*L. T.*) 8. Ekewi qashan otırıp bolǵan-sha, Dáwletxan kózin ayırmadı. (*S. Arıs.*) 9. Asxanada ıdıslardı juwıstırıp atır edim, bir waqları ol tuw sırtımnan kelip qapsıra qushaqlap aldı. 10. Kóldiń qutı qashsa, aldı menen qutanı ketedi. (*Naqlı*) 11. Kún batqan, lekin átirap ele jaqtı. (*Á. Y.*)

20-shuniqiw. Gáplerdi oqırn. Olardıń qospa gáptiń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Atız basında házil sózler baslanıp, qosıqlar jańladı. 2. Sóytip, jumıs páti kem-kemnen háwij alıp, dáslepki jeńisler kózge kórindi. 3. Háp zamatıń arasında keshe gána shańgıtıp jatqan taqır dalanıń shırayı ózgerip, aynaday tegis atızlar payda boldı. (*A.Bek.*) 4. Akaciyalardıń arasınan taslardan qalastırıp salınğan páskeltek jaylar aǵarıp kórinedi, olardıń kópshiligi urıs waqtında bombalardan qıyraǵan. 5. Buǵaz betten jıllı samal esip tur, bul samaldan da eki teńizdiń nápes alıp turganı seziledi. 6. Qırım quyashı menen eki teńizdiń samalı qańıltır kestedegi háriplerdiń reńin ketireyin depti hám bizler de usı jazıwdı durıs oqıdıq pa eken degen isenim de bolmadı. (*L.K.,M.P.*) 7. Ğazlar awıl ústinen óte bergende, bir ğaz bólinip shıǵıp tómen qaray sırgıdı. 8. Boris motordı dúzetip bolaman degen she, Aysánem heshqanday adım atpastan qasında quwanıp turdı. (*J.A.*) 9. Taw dáryasınıń suwı birdeyine suwıq bolǵanlıqtan, shomılǵanda dáslep deneń juwıldaydı. (*Sh.A.*)

TIL ÓSIRIW

(jazba hám awızsha)

21-shuniqiw. Ózlerińiz tábiyat haqqındaǵı baqlawlarıńız hám tómenдеги берілген qosıqlardan paydalanıp, «**Altın gúz**» degen temada shıǵarma jazıń.

Joba:

1. Gúz — molshılıq máwsimi.
2. Gúzdegi tábiyat kórinisleri.
3. Gúzdiń «Altın gúz» dep atalıwın súwretlew.
4. Gúzdegi daqıllar, jıyın-terim mapazındaǵı awıl diyqanları hám fermerlerdiń háreketleri hám táshwishlerin bayanlaw.

GÚZ

Tınıp aqtı japta suwlar,
Kún rayı salqın tartıp.
Baǵda jasıl japıraqlar,
Sargaydı. Gúz keldi qaytıp.

Ġaz, tırnalar ushıp ótti,
Kárwanday dizilip qatar.
Sesleri jańgırtıp kókti,
Ózlerinshe qosıq aytar.

Gúz deydi: Mine, alıńız,
Qushağım tolı zúraát.
Jıynawğa ğayrat salıńız,
Miynetten kóriń ráhát. (B.Q.)

Gúz, demek, bul — qırman tolı átirap,
Gúz, demek, bul — jemis tolı bađ.
Gúz, demek, bul — daqıl toyın toylamaq,
Bir jıldıń bir kúnshe bolğanı yańlı.

Saqıy gúziń kewliń yańlı ashılar,
Dasturqanğa jemis bolıp shashılar.
Bul pasılda diyqan kún-tún asıǵar,
Asaw dárya tasıp tołğanı yańlı. (T.S.)

GÚZ KELDI

Gúz keldi!	Kesekke súrnigip
Gúz keldi!	Kúliser qızlar.
Altın gúz keldi!	Shójelerin ertip
Gúzdiń sulıwlıǵın	Túyetawıqlar.
Gúllán kóz kórdi.	Kekili qızara bórtip
Salqın samal esip,	Jayılp sharıqlar.
Hawa ózgerdi...	Jılqılar kisnesip
Japıraqlar sargaydı,	Alıs-alısta.
Ashıldı paxta.	Torgaylar dizilisip
Jazdağı ájayıp	Quwraq qamisqa...
Kórk joq baǵlarda.	— Altın gúz keldi! — dep
Suwlar hám azayıp	Sıbırlap japıraq.
Qalğan japlarda.	Saǵan haq jol tilep
Aspanda dúrligip	Turganday átirap.
Ushıp júr quslar.	(M.Q.)

22-shunıǵıw. Shayır Ibrayım Yusupovtıń «Jaqsı adamlar» degen qosıǵın oqıp, mánisin sóylep beriń. Bul qosıqtıń qanshelli dárejede kewilge unaytuǵınlıǵın hám haqıyqıy turmıstan alınıp jazılǵanlıǵın dálillep aytıń.

JAQSÍ ADAMLAR

Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni
Uyqırn pútin bolar, waqtırn xosh bolar.
Kewlirń kóterińki, ilham-yosh bolar
Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni.

Azanda avtobus bándirgisinde
«Juwır-juwır!» deser seni kóriwden.
Olar sóytip kútpegende eger de
Jumıstan keshigip qalar ediń sen.

Sálemlesip, basqilasıp alarsañ,
Dúnyanıń kemligin tez umıtarsañ.
Ómirdi sonshellı súyip qalarsañ
Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni.

Olar uyıtqı bolıp miynet ústinde,
Bekkem semya dúzer «kollektiv» atlı.
Olar menen jaqsı-jaman kúninde,
Bólisip jegen nan paldan da tatlı.

Eger sen dúnyanı tirep tursañ da,
Gáletlik isleseń ańbay kózińe.
Máselen, profkomnırn jıynalıında
Ayamastan aytıp salar júzińe.

Biraq, bir kún basqa is túser bolar,
Qayğı bultı qabağıńnan arılmay.
Seniń raboshiy namısırdı olar
Qaytpay qorǵar sonda óz hújdanırday.

Sen sonda ózińdi sudlap ishińnen,
Ózińdi kerekli adam sezerseń.
Seni ózińnen de jaqsı túsingen
Bul adamlar jan ber dese, bererseń.

Jaqsı adamlar — bul dúnyanıń tiregi,
Hasla sen olardan burma júzińdi.
Haq niyet, hadallıq tolı júregi,
Sen olarǵa qarap dúze ózińdi.

Olarǵa hár kúni jolıqsań payda,
Olar kóp ushırasa kewliń pitedi.
Jumısta ya jolda, quwanış-qayǵıda
Múshkil islerińdi ańsat etedi.

Olar hesh waqıtta seni satpaydı,
Otırıspada orın alıp yadlaydı.
Tolqında qayıǵıń suwǵa batpaydı
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

Ómiriń uzaq bolsın, lázzetli bolsın,
Avtobustı irkip azanda hár kún.
«Juwır, juwır!» — desip shaqırıp tursın,
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

ANAMNÍŃ HÁSIRETI

Urıs!... Ápsheriń ábeshiy!... Ne degen atı shuwlı jıyınsań! Saǵıyanıń júregine hásiret salasań!... Al, kelinshek shaǵındaǵı analardıń miyizdey qara shashlarınıń mezgilsiz buwrıl tartqanına kim gúnalı? — Sen!

Biyǵúna náresteniń atasın, atanıń botasın miyrimli qushaǵınan julıp alıp, ıssı bawırın sholan etken, — sen! Qaralı tóbeń kórinse altın ay tutılıp, kúlip turǵan kúndi hásiret basadı. Jerdi qırq párshe, eldi toz-toz etip, jaralap, tınıq suwdı bılǵaysań!... Adamzattıń ólshewli kóz jası menen qırmızı qanın siber teńiz qılǵan — sen zalım, seniń qashan nápsiń toyar eken!... Al, kerek bolsa jańǵızımdı!... Naymit!... Qariq bola ǵoy!... Hás-seniy!...

Jańǵızınıń qanlı maydanǵa atlanar aldı altı qanatlı úyge bir ózi sıymay poshalap, ingendey qayısıp, botaday bozlap otırǵan Nazlı kempir júregindegi dártine usınnan basqa shıpa taba almadı ma, kim bilsin, qıza kele aytınıp jiladı. Qarshaday shaǵında jetim etip, atasın Qanmaqسیم juttı. Endi jalǵızımdı...

(K.S. «Aqdárya» romanınan úzindi.)

DIZBEKLI QOSPA GÁPLER

§4. Dizbekli qospa gáp haqqında túsiniK

23-shuniǵıw. Oqıń. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń baylanısına ser salıń. Olar dánekersiz intonaciya arqalı baylanısqań ba yamasa dánekerli me, eger dánekerler arqalı baylanısqań bolsa, sol dánekerlerdiń qanday dáneker ekeni tuwralı túsiniK beriń.

1. Turmıstıń óz zańları bar, ol aynalada bolıp atırǵanniń barlıǵına itibar berip otıradı. (*Ó.A.*) 2. Bul kitap hár beti sayın derlik hújjet hám ol fotosúwretler menen, qol jazbalar menen dálillenedi. 3. Jaylardıń sırtqı terezesine bir elidey muz qatqań, lekin internattıń jataqxanasında temperatura jazdaǵıday. (*A.Bek.*) 4. Tawdıń ańǵarınan qádimgidey kúshli samal esip, páskeltek stanciyaniń arjaǵındaǵı jardi qırıp aǵıp atırǵan dáryaniń ústi qaynawıtlap tur. (*Sh.A.*) 5. Al endi, sol tuqımlar jónindegi gúmanlı isti meniń ózim anıqlap shıǵayın, sonnan keyin ekewimiz taǵı da sóylesemiz. (*T.N.*) 6. Men bul qosıqtı biletuǵın edim, biraq bul tap házir birinshi ret esitilgendeı bolıp seziledi. («*E.Q.*») 7. Qápestiń úshewinde sarı shımshıqlar tınımsız sekirip júr, al bir qápeste juwan tumsıǵın shıbıqlardıń artınan sırtqa shıǵarıp turǵan iri ementumsıq kórineıdi. (*L.K.M.P.*)

Quramındaǵı jay gápleri dizbeklewshi dánekerler arqalı óz ara teń mánili bolıp baylanısqań qospa gápke dizbekli qospa gáp delinedi.

Dizbekli qospa gápler dizbeklewshi dánekerlerdiń baylanıstırıw xızmeti hám mánisine qaray, biriktiriwshi mánili dánekerli dizbekli qospa gáp, qarsılas mánili dánekerli dizbekli qospa gáp, awıspalı mánili dánekerli dizbekli qospa gáp hám gezekles mánili dánekerli dizbekli qospa gáp bolıp tórt túrge bólinedi.

24-shuniǵıw. Teksti oqıń. Dizbekli qospa gáplerdi tawıp, olardıń neshe jay gápten dúzilgenin, sol jay gáplerdiń qalay baylanısp turǵanın hám baylanıstırıwshi dánekerlerdiń mánilerin túsindirıń.

Balalar kún uzaqqa qızǵısh gülli úrpek bas qalwen ósetuǵın tóbe-shiklerdiń basında juwırısıp júredi. Olar juwırısıp Kamısh-Burunnıń

balıqshılarına baradı, ózleri de bıshok hám barabulek shabaqların awlaydı, al onnan keyin bujır-bujır taslardan qalap salınğan Gricenko aǵaydıń ap-paq jayına qayıp keledi de, tabıslarınıń bir qazanǵa túsıwin talap etedi.

Anası qara jún oraypegin basına jamıldı. Valentinaǵa jalpaq bel-lik qoyıp tigilgen kóylegin kiygizdi, al Volodiya bolsa Stariy Karantinge baratuǵın bolǵanlıqtan matras gúrtshesin kiyip aldı.

Vanya ayaǵınıń astına qaraǵan edi, artındaǵı balanıń eki ayaǵın kózi shalıp ketti. Artınan uslap turǵan balanıń boyı kelte bolsa kerek, ol Vanyanıń basın uslap turıw ushın kóterilip tur. Artındaǵı bala dárhal qolın jazdırdı da, atalas inisin kórdi. Volodiyanıń kózi jaynap ketejaq bolıp edi, biraq ol dárhal ózin ózi bastı.

Vanya dárhal kóndi de, qutını oǵan berdi. Volodiya albırańqırıp qaltıraǵan qollarına qutını aldı da, onıń túbindegi sınaptı ári-beri sırganata basladı. (L.K.M.P.)

25-shınıǵıw. Tekstten dizbekli qospa gáplerdi terip, kóshirip jazıń. Dizbekli qospa gáptiń jay gápleriniń bayanlawıshınıń astın sızın hám olardıń qanday sóz shaqpları arqalı bildirilgenin anıqlań.

Abat penen Turdimurattıń úyleri mektepke eki kilometrdey qashıq turadı. Olar mudamı oqıwǵa birge keledi hám ekewi birge qaytadı. Mektepten bir kilometrdey qashıqlaǵannan keyin, joldıń eki boyında qalıń toǵay baslanıp ketedi.

Keshegi demalistan sońǵı kúni oqıwdan qayıp kiyatırǵanda toǵaydıń ishinde bir nárseniń ayanıshlı sestı shıqtı. Ekewi irkilip qulaq saldı, tım-tırıs. Olar taǵı da júrip edi, jańaǵı dawıs anıqlana tústi. Olar kishkene soqpaqqa talastı, bir-birin aldına túsiriwge asıǵıp, joldıń batıs tárepine burıldı. Anıqlap bilgisi kelip, olar aldına bir-eki adım atlap edi, anaw jatırǵan málshi iri aq qoy eken. Bular jaqınladı, qoy ornınan turıwǵa ıńǵaylastı.

Aradan kóp waqıt ótpey-aq, jas tóllerdiń dawısı shıqtı. Olar juwırıwı menen qoydıń qasına keldi: ana qoy egiz qozı tuwıptı, ol qozılardı jalap atır eken. Kún ayaz edi, qozılar shóptiń ústinde qalshıldasıp jatır.

Turdimurat qolına jıńishke shıbıq alıp bir qozınıń qarnına túrtip jiberip edi, qozı ayaqların bawırına tıqtı. Onı Abat eskergen joq, sebebi ol paltosın sheship atır edi.

Hárqaysımız birewin paltoǵa orap aparamız dep, Abat paltosın jerge jayıp jiberdi.

—Joq, bunday nársege qol urmayman. Óziń aparıp tapsıra ber. — Tur-dımurat qolın siltedi de, óz jónine ketti. Abat asıqpay otırıp qozılardıń ekewin de paltosına oradı. Tumsıqların sırtqa shıǵarıp kóterip júrip edi, anası izine erdi.

Ǵarrı shopan Abatqa kóp algıslar ayttı hám ol ertheń Abattı tárbiya-laǵan jámáátke kewli tolǵanın óz awzı menen aytıp qaytıw ushın mek-tepke baratúǵının eskertti. (T. Q.)

26-shınıǵıw. Oqıń. Dizbekli qospa gáplerdiń jay gápleriniń baslawısh hám bayanlawıshlarınıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin aytıń.

1. Sariózektiń razyezdlerinde jasap kónligiw ushın adamda ruwx bolıwı kerek, bolmasa eki büklenip, boldırıp qalasań. 2. Buydalawı qıyın bolsa da Edige onı maqtanış etedi, bunday kúshli túyeler siyrek ushırasadı. 3. Qarlar da erip ketti, poezdlar da gúwlep ótip ketti, jillar da jılıp ketti. (Sh. A.) 4. Buyırıq beriwshi uyqısı kelip esney basladı, biraq ol ep-shillik penen esnewdi jótelge aylandırıp jiberdi. 5. Diyqanlardıń hámmesi tek Dutlovlardı kórsetip atır, al basqa kórsetkeney de xojalıqtıń qolayı joq. (L. T.) 6. Bılayınsha aytqanda, hawa da tazardı, jollar da ashıldı, kadrlar da jańardı. (Ó. X.) 7. Qattı samal shóplerdi hár túrli seske salıp ızılátadı, geybir qamıslar jas baladay bolıp jılaǵan sıyaqlanadı. (S. A.) 8. Men usı jasıma shekem Buxararı kórmegenime pánt jedim, ırasında da, ol úlken qala eken. (T. Q.)

§5. Biriktiriwshi mánili dánekerli dizbekli qospa gáp

27-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń qanday dánekerler arqalı baylanısp kelgenin hám mánilerin anıqlań.

1. Qolına oraǵı menen arqanın uslaǵan Dúysen otıńǵa ketti de, bizler qapshıǵımızdı arqalap awılǵa qaray júrip kettik. (Sh. A.) 2. Úyden jiyi-jiyi xat alıp turdım, al ózim bolsam siyrek jazatuǵın edim. (M. Sh.) 3. Aradan kóp waqıt ótpey-aq bottıń astınan sıdırlap suw kire basladı hám bizler jaǵaǵa sekirip shıǵa basladıq. («E. Q.») 4. Jumısshılardıń topıraq júrite beriwge boladı dedik te, ekewimiz joldıń shetine shıǵıp otırdıq. (S. S.) 5. Jumıstı ózi óndirip isledi jáne oǵan balaları da jaqsı kómekesti. 6. Úyde kóp qonaqlar bar edi, taǵı onıń ústine balamnıń jora-joldasları da qıdırıp keldi. 7. Bizler ullı jumıslardıń esigin endi ǵana ashtıq, al ilajlar menen jumıslar gúreste qushaǵın ashqan palwanlarday bizlerdi kútip turıptı. (T. N.)

Dizbekli dánekerli qospa gáptiń jay gápleri bir-biri menen **da, de, ta, te, hám, jáne, tađı, al** dánekerleri arqalı baylanıadı.

Da, de, ta, te, hám, tağı dánekerleri eki jay gáptiń arasında kelip te yamasa hárbir jay gáp penen qaytalanıp ta qollanıladı. Biriktiriwshi dánekerlerden **jáne, al** dánekeri, kóbinese eki jay gáptiń arasında baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı.

Biriktiriwshi dánekerler arqalı baylanısqan dizbekli qospa gápler mánilik jaqtan **bir waqıtlı** hám **izbe-izli** islengen is-háreket, waqıyaların waqıtlıq mezgillesligin bildiredi. Mısalı:

Bir waqıtlı mezgilles: 1. Buğan ózleri túsiniپ únsiz mıyıq tartıp kúlisti de, balanıń basınan ekewi teń sıypap sálemlesti. (*T.Q.*) 2. Endi ol eplep turıwdı oyladı hám qarmalanıp júrip shóptiń bir putağına qolı tiydi. (*S.S.*)

Izbe-izli mezgilles: 1. Altı shopan bağana qoylardı jayıp ketti de, Erpolat dárkar wájlerdi alıp, keyninen jetpekshi bolıp qalıp edi. (*M.D.*) 2. Sol waqıtta jay janğan ottıń ushqını jalınğa aynaldı, al jalınnan órt payda boldı. (*X.S.*)

28-shunıđıw. Berilgen gáplerdiń ishinen biriktiriwshi dáneker arqalı dúzilgen qospa gáplerdi tawıp, kóshirip jazıń. olardıń dánekerleriniń astın sıızıp, qanday mánide baylanıstırıp kelgenin aytıń.

1. Qızlar barlıq zatların avtobusqa saldı da, ózleri onı kútpey-aq institutqa jol aldı. 2. Ol lampochkasın óshirip arqandı jıynadı hám barlığı úyge qaray ketti. 3. Teńizbay azanda ğarrınıń esheğine mingesip ketip, qalanıń sırtınan otın ákelisti, al Rábiybi olardıń kir-qońın juwıp, shay-suwına qarastı. (*Á.Q.*) 4. Ađam ođan juwap qaytarđısı kelip edi, biraq qara saqallı ađay tez-tez sóylep ketti. 5. Dárya boyında tar ayaq soqpaq bar, bizler ol soqpaq arqalı balalar menen talay júrgenbiz. 6. Bizler házir shay ishıp bolamız da, hámmemiz bağqa mına nálshelerdi tigemiz. (*M.Kár.*) 7. Adamlardıń qatarı tağı da jámlendi, jawıngerlerdiń túsleri tağı da qattı surlanıp ketti. («*E.Q.*») 8. Mine, eki qoy óleyin dep atr jáne neshe janlıqtıń jaralanğanın bilmeymen. (*M.D.*) 9. Onıń menen burınnan-aq heshkimniń isi joq edi hám ol shaqırmaıtığın edi. (*M.K.*)

29-shunıđıw. Oquń. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáplerdi tawıp, olardıń mánilik ózgesheliklerin (bir waqıtlı ma yamasa izbe-izli me) túsindiriniń. Olardıń ne ushın bir waqıtlı hám izbe-izli mezgilles dep atalıwın dálilleń.

1. Usı oy ğarrınıń sanasına, kókiregine ğulgula atlı sayasın salıp turǵan qorqınıstıń qarańǵı alamanın pitegene jaqtırtayın dedi hám ğarrı ózin burınǵıdan márdanalaw sezdi. (*Sh.S.*) 2. Oqıw degen iyne menen qudıq qazǵanday qıyın boladı jáne hárkim bile bermeydi. (*Sh.S.*) 3. Basları sebettey eki iyt teńnen táp berdi de, awıl ishi birden bıǵan-jıǵan bolıp ketti. (*K.M.*) 4. Bul ekewiniń tartısıp júrgenin men de bilemen, basqa balıqshılar da biledi. (*Ó.A.*) 5. Sharifulla óziniń qoyların fermaǵa qaray aydadı, al balalar bolsa úyelerine qayttı. 6. Güller tógilip qalǵan hám gúbelekler de kórinbeydi. 7. Birinshi avtobus ketti jáne ekinshi avtobus keldi. 8. Aǵam fermada isleydi, taǵı onıń isleytuǵın jumısları úyde de kóplep tabıladı. 9. Jumıs pittı de, xızmetkerler úyelerine qayttı. (*M.K.*)

30-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli dánekerlerin qoyıp kóshirip jazıń hám dizbekli qospa ǵáptiń quramındaǵı jay ǵáplerdiń baylanısıw mánilerin anıqlań.

1. Eshimbet taqatı shıdamay qaytadan turdı ..., ol esik betke kelip ses tınladı. (*A.Bek.*) 2. Eń aldında eshkiler juwırısıp kiyatır, ... olardıń izinen birin-biri iyterisip qoylar asıǵadı. 3. Sal suw menen ıǵıp baratır, ... Murat bolsa ústi-bası suw-suw bolıp keyninen quwıp baratır. 4. Oksana óziniń aǵası menen úyge kirdi, ... bizler ustaxanadan alıp kelgen hár túrli temir ǵáziyelerimizdi jasırıw ushın baǵqa qaray burıldıq. (*M.K.*) 5. Usı toǵayda qara narlı birew biraz waqıttan bermaǵan qoyan, qırǵawıl atıp júrdi ..., ol keshke qaray keyin qayttı. (*M.D.*) 6. Qashırındı suwlar oyliqqa qaray aǵa beredi ... ol jerde úlken kólshik payda boladı. («*E.Q.*») 7. Aǵayınler ... keldi, bul jaqtan bizler ... bardıq.

§6. Qarsılas mánili dánekerli dizbekli qospa ǵáp

31-shınıǵıw. Ǵáplerdi oqıń. Dizbekli qospa ǵáptiń quramındaǵı jay ǵáplerdiń bir-biri menen qanday dánekerler arqalı baylanısqanın hám mánilerin anıqlań.

1. Edigege ózi jóninde bir nárese aytıw qıyın, biraq ol qıyınshılıqtan qaymıqpadı. 2. Qatınlardıń shawqım shıǵarǵısı kelip edi, biraq Edige oǵan jol qoymadı. (*Sh.A.*) 3. Baxıt biraz sharshayın dedi, sonda da ol jumısın toqtatpadı. (*T.Q.*) 4. Onıń tek erni qıymıldap kiyatır, al dawısı esitilmeydi. 5. Bunı meniń qulaǵıma heshkim de sıbırlap kiyatırǵan

joq, tek ózim solay shıǵar dep oylayman. 6. Ózi alpıs jasqa shıqqansha awılınan heshqayda shıǵıp kórgen joq, sonda da ol jer sharınıń bárin bes barmaǵınday bileği. (M.K.) 7. Ol óz jumısın júdá jaqsı isleydi, lekin tájiriyesi az. 8. Hámme kerek jaraqlar bir hápte burın tayınlanıp qoyıldı, sóytse de jobalastırılǵan jumıs waqtında pitkerilmedi. 9. Balalardıń hám-mesi kómeklesti, degen menen olardıń kúshi jetpedi.

Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáp-ler **birAQ, lekin, sonda da, solay da, sóytse de, degen menen** sıyaqlı qarsılas dánekerler arqalı baylanısadı. Bul dánekerler arqalı baylanısqa dizbekli qospa gáptiń jay gápleri mánilik jaqtan bir-birine qarama-qarsı bolıp keledi. Mısalı: 1. Olar barlıq nárseni awdar-teńker etip tintip shıqtı, **birAQ** jasırın xat tabılmadı. (J.Sh.) 2. Kóz ushında tawlardıń ústi eleń-alań aǵarǵan, **lekin** aspanda siyrek bultlar arasında ele jiltırap jangán juldızlar kórinedi. (Á.Y.) 3. Atalarınıń súyeneri joq, **sonda da** olar dáwjúreklilik etkisi keledi. (T.Q.) 4. Ol aytqanı bolmadı, **solay da** eki kózi sol jaqta boldı. (X.S.) 5. Jumıstıń waqtında pitkeriliwine barlıq múm-kinshilikler tuwdırıldı, **sóytse de** bul jumıstı óz waqtında bejere almadı. 6. Dayım da qaraspandı qapılıp berdi, **degen menen** aytqanınıń bári durıs edi. (Sh.S.)

Sonday-aq, qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp **al, bolmasa** dánekerleri arqalı da dúziledi. Bul sıyaqlı gáplerdiń jay gápleriniń bayanlawıshları, kóbinese, bolımlı hám bolımsız formalarda keledi. Mısalı: 1. Qawın-qámek egiw ushın tayarlangán onlaǵan tanap jerdiń ele bir qıyaǵı da suwǵarılǵan joq, **al** egis waqtı bolsa ótip baratır. (J.Sap.) 2. Kóz ushında bolsa ele onıń kóz jası menen juwılǵan ayanishlı bet-ápeti turar, **al** qulaqlarınıń túbinen zarlı dawısı ketpes edi. (Á.Y.)

Qarsılaslıq mánili dizbekli qospa gáptiń jay gápleri **tek, tek gána, átteń** t. b. sıyaqlı dánekerlik xızmettegi kómekeşli sózler arqalı da baylanısadı. Mısalı: 1. Apa, házir men quwanıştan qus bolıp ushqım keledi, **tek** qanatım joq dá. 2. Negizinde, maydan iyeleri shempionlarǵa tán oyın kórsete alǵan edi, **átteń** áwmet bul saparı olarǵa qıya baqpadı. («Q. J.») 3. Gerbish tóselgen bul jaydıń aynası joq, **tek gána** maylı qaǵaz jabıstırılǵan tóbedegi túńlikten qurttay jariq túsip turadı. (As.M.)

32-shuniqiw. Kóshirip jazıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıp kelgen dánekerlerdiń astın sızıp, olardıń mánilerin túsindirıń.

1. Men bul qosıqtı burın esitkenmen, biraq bul qosıq házir maǵan qanday da bir alıstan esitilgendeı bolıp kiyatır. 2. Men tırp etpeı jatırman, al ǵaz bolsa meni tırnap hám shoqıp atır. 3. Men ózim-aq baraman, tek wázir tuwralı bir de sóz ayılmasın. 4. Temirtawdıń qasındaǵı toǵay sur-kógis, al átiraptaǵı qalǵan barlıq toǵaylar jasıl bolıp kórinedi. 5. Biziń jaqtaǵı tawlarda jazǵı tań ádetteshe salqın boladı, tek ǵana quyash shıqqannan keyin biraz jılıy baslaydı. (M.K.) 6. Izbasar jasawıl sóylemedi, lekin ol Bayqoshqar biyden názerin almadı. (T.Q.) 7. Qollarımız qabardı, bazda suwıq qarıdı, sonda da tınım tappay atırımız. (Ó.X.) 8. Ishinde Nurımbet atam da bar edi, átteń ózi esitpeı ketti. (Sh.S.) 9. Bunı sensiz-aq bilemiz-aw, degen menen qıysının tawıp ayttıń. (I.Y.)

33-shuniqiw. Gáplerdi oqıń. Dánekerli dizbekli qospa gáplerdi tawıp, olardıń qanday dánekerler arqalı baylanısp kelgenin, mánilerin hám dizbekli qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Shayıqtıń bul gápi maǵan unamadı, biraq úndemedim. (T.Q.) 2. Pirim biy nókerleri de tik ayaqqa turdı, lekin tań qarańǵısında kimniń kim ekenligin bilip bolmaydı. (K.M.) 3. Onıń erinleri qaltıraǵanlıqtan dir-dir etedi hám dawısı tarǵıllanıp ketti. (M.K.) 4. Attan túsip piyadalap júrgen eken, sonda da dawıl olardıń bet terisin sıpırıp alǵan. (Sh.A.) 5. Kóshkende de zorlıqqa ushırap kóshemiz, bolmasa kóshiwdiń qıyın ekenin men de bilemen. (S.Arıs.) 6. Atam qayıqtı sheship aldı da, bas betine ózi otırdı. 7. Onıń kishkene ǵana murnınan ter tamshıları jıltıraydı, al torsiǵan moyını hár adım atqan sayın azmaz dir-dir etip qoyadı. (M.K.) 8. Vorapaev tınıshlandı, degen menen júzi jıllı shıray bergen joq. (N.R.) 9. Aqsulıw da Turdibektiń turpayı sózlerine ashıwlanıp qalǵan, solay da ol tuwısqan degen sózdi ayrıqsha bahalaydı. (X.S.)

34-shuniqiw. Berilgen dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasındaǵı kóp noqattıń ornına tiyisli dánekerlerin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń mánisine qaray dizbekli qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

Kerekli dánekerler: jáne de, tek ǵana, sóytse de, degen menen, solay da, biraq, al, hám, sonda da, lekin, tek, de.

1. Bul jerden kók-kóńbek shırshalar menen ırǵalǵan maysazardan dógerek-átirap kórinbeydi, ... olardı qorshaǵan jas shırshalar menen taza tınıq aspanda qalqıp júrgen siyrek aq bultlar ǵana qalǵan. (A.Y.) 2. Úydiń ishi júdá qarańǵı bolıp ketti, ... esik bettegi pesh azmaz aǵarańlap kórinedi. 3. Ol qayıqtı bayladı, ... bizler tawǵa qaray kóterildik. (M.K.) 4. Qız qısıńǵanınan sózin albırańqırıp ayttı, ... sóziniń dawamında ol ózin biylep aldı. (Ó.X.) 5. Aynalanı tım-tırısliq bastı, ... uzaqtan ses esitildi. 6. Úsen elestirmegendey boldı, ... ol sezdi. 7. Olar keldi, ... bizler shıǵıp kettik. 8. Jumıs asıǵıs boldı, ... ol kewildegidey bolıp shıqtı. 9. Sársenbay jumıstan sharshap keldi, ... ol sharshaǵanlıǵın bildirmedi. (X.S.)

§7. Awıspalı mánili dánekerli dizbekli qospa gáp

35-shınıǵıw. Gápnerdi oqıń. Dizbekli qospa gápniń quramındaǵı jay gápnerdiń arasın baylanıstırıp kelgen dánekerlerdi tawıp, olardıń jay gápnerdi qanday mánide baylanıstırıp kelgenin túsindirini.

1. Edireyisip qalǵan balalar bunı túyeniń iyesi dep oyladı ma, yamasa bul kómir túsiriwshiniń túri sonshelli aybatlı bolıp sezildi me, olar bir-den serpilip, toptı basqa jaqqa qaray tewip óta ketti. (Sh.A.) 2. Ya aspan oǵan óz sırların ashqısı kelmeydi, ya bolmasa onıń aqıl kózi girewlenip qalǵan. (A.Y.) 3. Bul sózdi óz adamlarına Ismayıl ayttı, ya saray adamları ayttı. (K.M.) 4. Eskertkishtiń gewde jaǵı joq, shaması, ya ol ushıp túsken, ya birew qasaqana julıp áketken. (Ó.X.) 5. Efim Daniloviçtiń bolsa bunday ádeti joq, ya ol kewlinde sonday sózler bolsa da aytpaydı. (As.M.) 6. Búgingi jarısta birinshilikti kegeylishi palwanlar aladı, ya bolmasa Shomanaydıń palwanları aladı.

Quramındaǵı jay gápnerden ańlatılǵan is-háreket, waqıyanıń birinde bolmasa ekinshisinde iske asatuǵının bildiretuǵın dizbekli qospa gápniń túrine **awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp** delinedi.

Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gápniń jay gápneri **ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, álle** sıyaqlı awıspalı dánekerler arqalı baylanıladı. Bul dánekerler eki qatarlı jay gápnerdiń arasında kelip te yamasa hárbir jay gáp penen qaytalanıp kelip te qollanıladı. Mısalı: 1. Aqsulıw bıyıl demalısta lagerde boladı **yamasa** ol úyinde bolıp ata-anasına kómek beredi. («J») 2. Biziń jaqta kún sayın qar jawadı, ya tınbastan jawın jawadı, ya kúshli samal esedi. (Sh.A.)

Awıspalı dánekerler arqalı baylanısqañ jay gápılerdıñ is-háreket, waqıyaları awıspalı mánide iske asıwı menen qatar, boljawlı máni de bildiredi. Mısalı: Ya bul túlkinıñ iyttıñ sharpıwına iliniw kerek tá, **ya bolmasa** eki adamnıñ arasınan zıp etip quwıstan qashıp shıǵıwdan basqa jolın tabıw qıyın. (*Sh.A.*) Bálkim, oǵan shorılardıñ ózleri bir bále qılǵan shıǵar, **bolmasa** biziñ hayallar araqta ot taslawı itimal. **Álle** oshaqta ot bar, **álle** shıra janıwlı. (*Ó.X.*)

36-shınıǵıw. Quramındaǵı jay gápılerge qatnaslı awıspalı dánekerlerdıñ tiyis-lisin qoyıp, awıspalı dizbekli qospa gáp dúziñ. olardaǵı jay gápılerdıñ baslawısh hám bayanlawıshlarınıñ astın sızıp, dizbekli qospa gápıtiñ baylanısw mánileri tuwralı túsiniw berıñ.

1. ... olar bir qaptalǵa ótip ketken daǵı, ... men basqa bir tárep-ke ótip ozıp ketkenmen. (*Sh.A.*) 2. Qasaqana gezlespeymiz, ... ol menen burın ótip ketken, ... men jıynalısta irkilip qalǵan bolaman. (*T.Q.*) 3. Maǵan túsken salıq qaytarılısın ... ol salıqtı tólewge qúdireti keletuǵın Qádirbaydan óndirip alınısın. (*A.Bek.*) 4. Áwezde aqsha joq, ... Otarbayda aqsha joq. (*J.Sh.*) 5. Búgin Polat tapsırılǵan jumıstı pitkere me ... ol jumıstı pitkermey qala bere me? 6. Bul jerdi ónimdarlı etiw ushın bir-eki jıl dawamında jońıshqa egiw kerek, ... mol etip jergilikli tóginler beriliwi tiyis. 7. ... birew keledi dep oylay ma, ... sol jaqtan bir xabar boladı deyme, áytewir jaltaq-jaltaq qaraydı. (*Sh.S.*)

37-shınıǵıw. Mánilerine qaray qatar juplasıp berilgen jay gápılerdi awıspalı dánekerlerdi qatnastırıp dizbekli qospa gáp dúziñ. Olardaǵı irkilis belgilerinıñ ózgeriske ushıraw sebebin hám qanday dizbekli qospa gáp dúzilgenin túsindirıñ.

1. Jarısta birinshilikti Islam aladı. Ádil aladı. 2. Góne jay jaqsılap ońlanıwı kerek. Tazadan jay salınıwı tiyis. 3. Bul jerge qawın-ǵarbız egiledi. Júdá zárúrli dep tabılsa kapusta, pomidor, geshir egiledi. 4. Atanalar jıynalısinan keyin kino boladı, oqıwshılar koncert beredi. 5. Bunda ya seniñ sóziñ ırasqa shıǵadı. Meniñ sózim ırasqa shıǵadı. 6. Álle bul jerge balaları keledi. óziniñ ómirlik joldası keledi. 7. Siziñ qatnasınızǵa qaraǵanda siz balalardı júdá jaqsı kóresiz. Balalar oyını sizdi qızıqtıradı. Bul kisi yadınan shıqpastay qorlıq kórgen shıǵar. Bir jaqın adamı ólgen shıǵar. (*K.M.*) Pul aylanısta júrese pul, ol ápiwayı bir naǵıshlı qaǵaz. (*T.Q.*)

§8. Gezekles mánili dánekerli dizbekli qospa gáp

38-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler qanday dánekerler arqalı baylanısqan? Bul dánekerlerdiń qatnasındaǵı dizbekli qospa gáptiń qanday máni ańlatatuǵının anıqlań.

1. Geyde tap kúni menen adam tabılmay turadı, geyde adamnan ayaq basıp júre almaysań. 2. Geyde botalaq anasınıń átirapında ebe-teysiz túrde tayraqlap, sekirip-sekirip oynaqlaydı, geyde ol qorada jalǵız ózi qalsa anasın izlep bozlaytuǵın edi. (*Sh.A.*) 3. Kún birese ashıladı, birese ol túnerip bultlasadı. 4. Tolqınlı teńiz ishinde qayıqlar gá joqarı kóteriledi, gá olar tómen túsip, alǵa qaray ıǵadı. (*T.Q.*) 5. Geyde ar-balarına ógiz, eshek qosqan diyqanlar, shógirmeli ǵarrılar kózge tusedi, geyde kókireklerine uwdır-juwdır teńge taǵıp alǵan qızlar toparı arbalardı toltırıp ótedi. (*K.M.*) 6. Hawa rayı kúnine qırq qubıladı: birde quyash kórinip aynalanı ısıtadı, birde silpilegen jawın burshaqlı qarǵa ulasadı. (*T.Q.*)

Quramındaǵı jay gápnerdiń is-háreket, waqıyalarınıń gezeklesip isleniwin bildiretuǵın qospa gáptiń túrine **gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp** delinedi.

Gezekles dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápner **gá, gáhi, birese, geyde, gáde, bazda, birde** sıyaqlı gezekles dánekerleri arqalı baylanıladı. Gezekles dánekerler, kóbinese, hárbir jay gáp penen qaytalanıp qollanıladı. Mısalı: Aspanda kewilsiz aǵarǵan ay **gá** bult arasınan sıǵalap qaraydı, **gá** ol da tońıp kórpege kirgendey bult artına jasırınadı. (*Y.L.*) Kún **birese** ashılıp, **birese** bultlastı, **birese** shaqmaq shaǵıp, **birese** güldirmama gürkiredi. (*T.Q.*) Olardıń bizlerden bir kemisi gazeta-jurnallarǵa onsha jarımaydı, Ziyada biziń úyge sorap keledi, **bazda** oqıp bolǵanlarımdı ózim aparaman. (*T.Q.*)

39-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápnerdi baylanıstırıp kelgen dánekerlerdiń astın sızıp, olardıń jay gápnerdi baylanıstırıw mánilerin túsindirín.

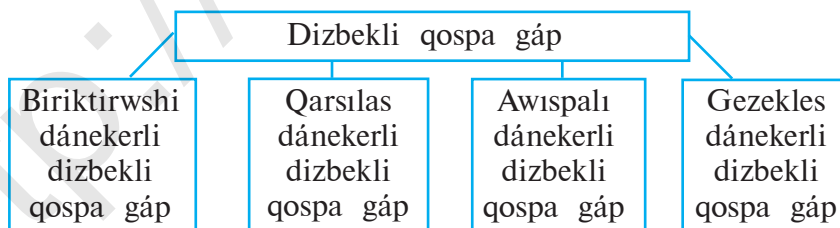
1. Onıń birese qolları kóteriledi, birese ayaqları shaltlıq háreketlerin tastıyıqlaydı. (*S.S.*) 2. Ol geyde shashın cilindr qıladı, geyde ózi rusalka boladı, geyde qasınıń ústine túsirilgen eki tal shashınan basqası bir

burim etip óriledi. (T.Q.) 3. Onıń mashinası gá aldındağı mashinadan ozıp ketedi, gá keyinlep qalğan mashina bunıń aldına túsedı. (As.M.) 4. Jol-jónekey aqsańlap basqan awırırw ayağı bazda jerdi dúńkiydi, gá shóp tırnaydı. (Ó.X.) 5. Birese kún shıqtı, birese kúnnıń kózin bult basıp jawın jawdı. 6. Mekteptıń jerine birde jońshqa egildi, birde almaslap basqa daqıllar egildi. 6. Júregi gá úzilip baratırğanday boladı, gá onı birew qos qollap sıgımlap atırğanday boladı. (Q.D.)

40-shunıǵıw. Oqıń. Dizbekli qospa gáptıń quramındağı jay gáplerdi baylanıstırıp kelgen dánekerlerdiń qanday dáneker ekenin hám dizbekli qospa gáptıń qaysı túrin dúzip kelgenin aytıń.

1. Birimdi eki qılıp almasam, men turaman bul jurtta, ya sen turasań. 2. Suwıqqa tońanlıqtan eki bende bir-birine qanday tıǵılısadı, gáhi olar qolların úplep, gáhi ayaqların tapıdatıp jılıtıwǵa qaradı. 3. Gá jas waqtıń esińe túsip ketedi, gá jaslıqta islegen isleriń kóz aldına keledi. 4. Quyash gá qılıtıp shıǵadı, gá qabaǵın úyip qaraydı. 5. Bul ótken ásirdi eske salıw ma, yamasa haqıyqıy jaqsı moda ótmishte bolğan demekshi me? 6. Hawa rayı birde túneredi, birde kún jadıraydı, birde nóser jawın tamshılaydı, geyde aynala tazarıp, nápes alıw keńeyedi, geyde Qaraqum jaqtan kóterilgen shańǵıt kóz ashtırmaıdı. 7. Tábiyatta hámme nárese bir-biri menen baylanıslı, ya biri ekinshisin dóreledi, yaki joq etedi. (T.Q.) 8. Tońlar gá jibisti, gá jer beti qatqalaq bolıp qatıp qaldı. (K.M.)

41-shunıǵıw. Yadıńızdan tómendegi kestede kórsetilgen dizbekli qospa gáptıń hárbir túrine eki-ekiden gáp dúzip jazıń. Dánekerlerdiń qatnasına qaray qanday dizbekli qospa gáplerdiń dúzilgenin túsindirıń.

Dizbekli qospa gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Qospa gáp dúzilisi hám baylanısı boyınsha qanday túrlerge bólinedi?
2. Dizbekli qospa gáp dep nege aytamız?

3. Dizbekli qospa gáp baylanısıw usılına qaray neshe túrge bólinedi?
4. Dizbekli qospa gáptiń jay gáplerin baylanısırwshı qurallardı aytıń.
5. Dizbekli qospa gáp mánisine qaray qanday túrlerge bólinedi? Baylanısırwshı dánekerlerin aytıń.

42-shunıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Olardıń qaysısı birgelkili bayanlawıshlı jay gáp, qaysısı dizbekli qospa gáp ekenin ajıratıp, olardıń arasındaǵı ayır-mashılıqtı dálilleń.

1. Ol kishkentay bir japıraq qaǵazǵa naǵıs saldı da, onı shırıp qutısınıń betine jelimledi. (Z.V.) 2. Aydostıń ákesi Aqımbet eti tiri adamlardan esaplanadı da, Taǵaydıń ákesi Gúlman olpı-solpı júretuǵın adam edi. (Ǵ.S.) 3. Onı balalarınıń hámmesi stanciyadan kútip aldı, biraq heshqaysısı onnan sátlı-sátsiz bolǵanın soramadı. 4. Zina jılap-sıqlap ekewimizdi ayırıp jiberiwın ótinip edi, al policiya oǵan hesh kónbedi. (Z.V.) 5. Ismayıl sonsha jol júrdi, al elden dárek joq. 6. Háweskerler dógereginiń spektakleri tez-tez bolıp turadı hám adamlar da oǵan ıqlas penen qatnasadı. (D.F.) 7. Ol ornınan turmaqshı boldı, biraq qumǵa shegelep taslaǵanday qozǵala almadı. (Ǵ.S.)

43-shunıǵıw. Mánilerine qaray kóp noqattıń ornına tiyisli dánekerlerin hám soǵan sáykes irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń dizbekli qospa gáptiń qaysı túrin dúzip kelgenin túsindirıń.

1. Shamurat egis gezeginiń kesh berilgenine ernin tislep, pánt jep otırdı... Tawman menen Turdıń birinshi gezekke talasıp aytısıwı tınbadı. 2. Nazardıń shappatına Aytbay dıq saqlamadı ... bir gúptikey júreginde saqlanıp qalǵan eken. 3. Baqatosqınǵa kózi túsiwden-aq júreginiń ústinen suwıq jel elp etip ótti ... qıyalına taǵı «Asqar saǵan eskertiw jasaydı» degen oy salıp ketti. (I.Q.) 4... kúyew sóylemeydi ... joldası sóylemeydi. (T.Q.) 6. Meniń ayaǵım uyıp qaldı ... qalay júriw kerek ekenin sizlerge kórseter edim. 7. Sol jerdiń ózinde emlep otırdıq ... heshqanday dárimiz bolmadı. (D.F.) Qazan-tabaq, oshaq ornı joq ... hámme jerge dóngelene kiyiz tóselgen (T.Q.). Men onıń qasına baraman ... ol meni bawırına basadı (S.K.).

44-shunıǵıw. Dizbekli qospa gáplerdiń irkilis belgilerin óz ishine qamtıytuǵın tekst boyınsha diktant.

Dizbekli qospa gáp boyınsha test sorawları

Dizbekli qospa gáp boyınsha test sorawların sheshiń. Berilgen dizbekli qospa gáptiń qaysı túri ekenin tabıń.

1. Úyden jiyi-jiyi xat alıp turdım, al ózim bolsam siyrek jazatuğın edim. (M.Sh.).

- A. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp.

2. da/de, hám, jáne, tağı, al dánekerleri dizbekli qospa gáptiń qaysı túrin dúzetuğının anıqlań.

- A. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp

3. Jumıstı ózi óndirip isledi jáne oğan balaları da kómekelesti. Qapı qattı ashıldı da, awızdan úlken deneli adam kórindi. (T.Q.).

- A. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp

4. Biraq, lekin, sonda da, degen menen dánekerleriniń dizbekli qospa gáptiń qaysı túrin baylanıstıratuğının anıqlań.

- A. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp

5. Bul sózdi óz adamlarına ya Ismayıl ayttı, ya saray adamları ayttı. (K.M.).

- A. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp

6. Onıń birese qolları kóteriledi, birese ayaqları shaltlıq háreketlerin tastıyıqlaydı. (S.S.).

- A. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp

TIL ÓSIRIW

(awızsha hám jazba türde)

45-shunıǵıw. Shayır I.Yusupovtıń «Sahra búlbúline» qosıǵın oqıń. Qosıqtıń kimgе arnalǵanlıǵın hám mazmunın bayanlap awızsha sóylep berıń.

Zaman dártin dástan etip tilińde,
Xalqıńnıń ar-namısı, hújdanı boldıń.
Ayaqtaǵı qaraqalpaq elinde
Shayırlıq mülkiniń sultanı boldıń.

Sen sahra búlbúli ediń sayraǵan,
Baǵ tappaǵan jerde sheńgelge qońǵan,
Japakesh el ushın jan pidá qılǵan,
Dártli kewillerdiń dármanı boldıń.

Elim dep, jurtım dep usı elattan
Bir shayır tuwılsa,—seni jaratqan.
Xalıqtıń sóyletken tili bolıp kiyatqan,
Dilwarlıqta alǵır tarlanı boldıń.

Hár sózińde danalıǵın tanıttıń,
Mártligi bar Alakózdey alıptıń,
Kewli aq, qalpaǵı qara elattıń,
Qosıqqa aylanǵan ármanı boldıń.

Ullı Nawayıdan sawat ashqanıń,
Dańqlı Fizuwliyden dúrler shashqanıń,
Ustaz Maqtumqulınıń izin basqanıń,
Ulıqlardan úlgi alǵanı boldıń.

Dúnyaǵa dańq jayǵan Ózbekstanda,
Mustaqıllıq sheshek atqan bostanda,
Babalar ruwxı oyangan tańda,
El ardaqlap eske alǵanı boldıń.

Aytqan sózleriñdi altıńǵa qaplap,
 Tuwısqanlar aytar: «Assalam Berdaq»
 Merekeñdi Prezident qutlıqlap,
 Jańa áwladlardıń ilhamı boldıń.

(I.Y)

46-shunıǵıw. Berilgen tekstlerdi oqıń. Araldıń burınǵı hám házirgi kelbetiniń kórkem ádebiyat stilinde súwretleniwine itibar beriń. Araldıń tolıp-tasıp turǵan dáwirindegi dártke dawa baylıqların hám házirgi «Aralqum» atanıp, ekologiyalıq apatshılıqqa duwshar etken kelbetin salıstırıń.

I

ARALǴA

Táńirim berdi seni bul adamzatqa,
 Irıs qazanı bolıp qaynap tursın dep.
 Bendelerim shaǵlap, jetip muratqa,
 Bul altın jaǵısta dáwran súrsin dep.

Qádirińe jetpedik, ázizim Aral,
 Gúrsingen hawazıń tur qulaǵımda.
 «Úmitiń—joldasıń», degen de sóz bar,
 Tolqırsań zamanıń kelgen shaǵında.

(I.Y)

II

Razyezd arqalı ótip baratırǵan poezdlardıń ulı-saldırlısına qulaq salıp turıp, Edige bir túrli keyipte, urıstan burın ózi tuwılıp ósken Aral teńiziniń dawıllı larsıldısın yadına túsirdi.

Qazanqap ta arallı qazaq edi. Bálki, sonlıqtan shıǵar, temir jolǵa kelgennen keyin ekewiniń araları jaqınlasıp, Sarıózek shólistanlıǵında júrgeninde, olar ózleriniń teńizin saǵınıp, tez-tez eslerine túsirip qoyatuǵın edi. Hátte, óleriniń aldına taman báhárde ekewi Aralǵa barıp ta keldi. Bayǵus ǵarrı sonda teńiz benen ırzalasıwǵa barǵan eken goy... Barmaǵanda

da boladı eken. Kewilleri buzılıp qayttı. Teñiz qashıqlap ketken. Suwı tartılıp, Aral qurıp baratır eken. Ishkerige qaray tartılğan suwdıń jaǵasına jetip baraman degenshe burın aydın-shalqar suw jatatuǵın jerler endi bolsa tap-taqr bolıp shańǵıtıp atır. Qurǵaqlıq penen on shaqırımday jol júrip bardı. Sonda Qazanqap bılay degen edi: jer bina bolǵannan beri Aral teñizi qurımaǵan edi. Endi bul da qurıp baratır. Solay bolǵannan keyin adamnıń ómiri ne bolsın? Sonda ol taǵı bılay degen edi: «Allanıń amanatın tapsırsam, sen meni Ana-Beyitke aparıp kóm, Edige. Bul meniń teñizdi eń sońǵı mártebe kóriwim!». (Sh.A.)

ARALÍM—ARÍM MENIŃ

Ushan teñizdiń jaǵasınan jılıslap baratırǵan aq kemeni kórgenińiz bar ma? Jaqın adamıńızdı alıs saparǵa aq kemege mingizip, xoshlasqanda júreklerge qanday ayrılıq sezimleri buwırqandı? Kemeniń súlderı teñizdiń jiyegine sińip ketkenshe qol bıǵap, jaǵıstan jılıǵıń kelmeydi-aw, sirá.

Al, jáne bir kóz aldınıńǵa keltiriń: aq keme jaǵadan jılıslamay, ornına teñizdiń ózi jaǵısın jetim qaldırıp, kóz aldında tartılıp, ğayıp boldı. Aq keme shayqatılıp, silkinip, awıńqırıp barıp, appaq qumǵa shóǵıp qaldı. Jaǵaǵa bir shıǵıp qalǵan kemege qaytıp suwǵa túsiw nesip etpeydi. Teñizdiń nızamı qatań.

Bul kórinisler mázi qıyalparazlıqtıń nátiyesi emes, bul—meniń Aralımınń basına túsken sawda, kókiregine emirene emip turǵan eki nárestesinen birden ayrılǵan anaday kózleri jawtańlap, kósilip jatır, jariqlıq.

Aral—anamızdıń qabırǵasın qayıstırǵan dártke dawa taba almasaq biziń qanday perzent bolǵanıımız? Burınları Araldı kórgisi kelgenler Moynaqqa, teñizde shomılıǵı kelgenler jaǵaǵa qaray juwırısatuǵın edi, házir de sonday. Biraq ótken jılı may ayındaǵı Ózbekstandaǵı Aral komitetiniń baslaması menen Aral máselesi boyınsha ótkerilgen Xalıq aralıq májilis qatnasıwshılarınıń arasındaǵı «Novıy mir» hám «Pamir» jurnalınıń wákilleri mennen másláhat sorǵanında, men teñizdi ıqtan emes, órden izlew kerekligin aytıp salıp edim. Shaması, bul kópshilikke maqul bolǵan bolsa kerek, avgust ayınıń ayaǵında Dushanbe qalasında «Aral-88» ekologiyasına qatnasıwǵa shaqırıw telegrammasın aldım... (O.A.)

BAĞINIŇQILI QOSPA GÁPLER

§9. BağınıŇqılı qospa gáp haqqında túsinek

47-shunıǵıw. Berilgen gáplerdı oqıń. olardıń dúziliwi hám mánisinde qanday ózgesheliklerdiń bar ekenligine dıqqat awdarıń. Hár bir jay gáptiń grammatikalıq tiykari—baslawıshı hám bayanlawıshın aytıń.

1. Qar erip, qarlı suw sarlap aqtı. (*K.S.*) 2. Men sol kúni tünde sırtqa shıǵıp otırsam, eki adam sıbırlasıp sóylesip kiyatır eken. (*T.Q.*) 3. Poezd toqtawı menen, olar Maxmud aǵanıń aldına juwırdı. (*N.S.*) 4. Vertolyot kem-kem alıslaǵan sayın, samal da kúsheydi. (*Ó.X.*) 5. Suwıq sózler de, bári de dushpan adamnıń júregin muzlatıw ushın jumsalsa, bul orınlı hám ótkir boladı. (*T.N.*) 6. Men bul balanı húrmetleymen, óytkeni ol meniń sezimimdi oyattı. (*Ó.X.*)

BağınıŇqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler mánilik jaqtan biri ekinshisin túsindiriw arqalı baylanısadı. Mısalı: **Shapqan attıń ayaq sestı esitilip**, Shamurat dalaǵa juwırıp shıǵıp ketti. (*S.A.*)

Bul mısalda **shapqan attıń ayaq sestı esitilip** degen birinshi jay gáp **Shamurat dalaǵa juwırıp shıǵıp ketti** degen ekinshi jay gápti mánilik jaqtan túsindirip, birinshi jay gáp ekinshi jay gápti sebep mánisinde sıpatlaydı.

Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń biri ekinshisin túsindirip, baǵınıw jolı menen baylanısқан túrine **bağınıŇqılı qospa gáp** dep ataladı.

AÑLATIW. BağınıŇqılı qospa gáptiń quramındaǵı bağıniŇqı gápti anıqlawda úsh túrli belgi esapqa alınadı: 1) bas gáptiń baslawıshınan basqa bağıniŇqı gáptiń óz aldına baslawıshı bolıwı tiyis; 2) bağıniŇqı gáp bas gápten intonaciya arqalı bólinip aytiladı; 3) bağıniŇqı gáp óz baslawıshı hám bayanlawıshına iye bolsa da, tamamlanbaǵan jay gáp dep esaplanadı.

48-shunıǵıw. Tekstti oqıń. BağınıŇqılı qospa gáplerdı tawıp aytıń.

Tek hawa rayınıń buzılısatuǵın túri bar. Irilep qar taslap tur. Qardıń tıyirleri úyirilip áynekke soqlıǵıp, geyde ısıldap ketedi. Áynekke qıraw túsip, klass ishi gúńgirt tarta basladı. Áynektiń shet-shebiri basılǵan

zamazka suwıq penen kópshıp, teksheniń sıya tógilgen jerleri daǵallanıp qalıptı. Sultanmurattıń oń jaqtaǵı búyiri táwir-aq tońa basladı. Qattı suwıq baslanǵanǵa deyin, bul jerde burın Mırzagúl otıratuǵın edi. Onı bolsa aparıp Sultanmurattıń ornına otırǵızdı. Bul jer áynektiń tusındaǵıday bolıp húwlemeydi. Biraq Mırzagúldi basqa jerge kóshirmey-aq usı partaǵa otırǵıza bergende de bolatuǵın edi. Sonda da báribir Sultanmurat suwıq samal húwlegen jaǵında ózi otırar edi dá.

Tısqarıdan ala burqan bolıp, qar burqasınlap jawıp tur. Aspan ashıq. Bulsız kúni klasta otırıp qaraǵanıńızda, tawlar kóz aldınıńızǵa kelip, ayqınlanıp turatuǵın edi. Mektep ózi de bálent jerge salınǵanlıqtan, awıl páste qalıp qoyǵan. Sonlıqtan da, mektepte otırıp qarasań, qır dógerek átirap jaqsı kórinedi. (Sh.A.)

49-shunıǵıw. Berilgen gáplerden baǵınıńqılı qospa gáplerdi terip, kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáptiń baslawıshı menen bayanlawıshınıń astın sızıń. Baǵınıńqı gápti anıqlaw belgilerin túsindirıń.

1. Aynaxan rayonnan kelmey, men sizge hesh nárese ayta almayman. (X.S.) 2. Tawdıń alistaǵı qarlı shıńları tap súwrettegidey bolıp turadı. 3. Házir sol shıńlardıń súlderleri gúńgirtlenip, zorǵa ǵana buldırap kórinedi. 4. Sultanmurattıń ayaq-qolları tońıp, jawırını muzlap, tula boyı juwıldaı basladı. 5. Ákesi balalardıń ortasında bir dizesine Ájimirattı, bir dizesine kishkene qızın qondırıp aldı. Dinamo-mashina elektr tok islep shıǵarǵannan keyin, toktan lampochkaları janıp, onıń sáwlesi aqlanǵan diywal ekranǵa tústi. 7. Sultanmurat usı tolqınlar arasında hallaslap juwırıp, sol bálent kók shóplerdiń ústine aspannan juldızlar ses-semirsiz úzilip túsip atırǵanday kórinedi. 8. Eki adımday bılayıraq jaqın jerde bir bódene kún shıqqansha sayraydı. 9. Biz dushpandı jeńgendey kúshke iye bolıw ushın, hám nanımız hám snaryadımız bolıwı kerek. (Sh.A.) 10. Paroxod dım alıslap ketkenshe, Aysholpan qol bılǵap baratırǵan Elmurattıń súlderin tanıp turdı. (J.A.)

§ 10. Bas hám baǵınıńqı gáp, olardıń orın tártibi

50-shunıǵıw. Berilgen qospa gáplerge dıqqat etiń. Olardıń neshe jay gápten dúzilgenine, bas hám baǵınıńqı gáp bolıp bóliniwine itibar beriń.

1. Ay batıp, qalıń toǵayǵa qarańǵılıq shókti. (Sh.A.) 2. Ol ketken waqıtta, bizler jolǵa shıǵıp tur edik. 3. Suw keliwi menen, bul jerler gül

jaynap ketedi. (G.I.) 4. Ol sálem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqıp otir edi. (T.A.)

Bagınıńqılı qospa gáptiń quramı neshe jay gápten dúzilse de, **bas gáp** hám **bagınıńqı gáp** bolıp ekige bólinedi.

Mánisi túsindiriletuǵın jay gáp **bas gáp**, bas gáptiń mánisin túsindiretuǵın jay gáp **bagınıńqı gáp** dep ataladı. Bas hám bagınıńqı gáptiń mánilik baylanısı bir pútin bagınıńqılı qospa gápti dúzedi. Mısalı: Shamurat shayın iship bola kelgende, esikten Kewlimjay kirip keldi. (S.A.)

Bul mısalda **Shamurat shayın iship bola kelgende** degen gáp bagınıńqı, **esikten Kewlimjay kirip keldi** degen gáp bas gáp. Bunda bagınıńqı gáp bas gápke mánilik jaqtan gárezli bolıp, onı waqıtlıq mánide túsindiredi hám qashan? degen sorawǵa juwap beredi.

51-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Bas hám bagınıńqı gáplerdiń bayanlawıshlarınıń astın sızıp, olardıń bagınıńqı hám bas gáp bolıp atalıw sebeplerin túsindiriyń.

1. Kún jılıp, jer bawırı jumsardı. (A.Bek.) 2. Suw jerdiń ústine shıqsa, Qızılqum ırǵalǵan egislik boladı. (K.S.) 3. Ol awıldan shıqqanda, úrginli qar burqasınlap jawıp tur edi. (S.S.) 4. Sońǵı qońıraw qaǵılıwı menen, bizlerip ketemiz. (D.F.) 5. Kewil alǵa júrgisi kelse de, ayaǵı degenine júrmedi. (N.D.)

Bagınıńqı gáp penen bas gáp qospa gáptiń quramında tómendegi orın tártipte keledi:

1. Bagınıńqı gáp burın, bas gáp onnan keyin kelip ornalasadı. Bunday ádettegi orın tártip, kóbinese prozalıq shıǵırmalarda qollanıladı. Mısalı: Qar kóp jawsa, biyday zor boladı. Shıǵıs tárepten samal tura baslaǵanlıqtan, olar búgin jawın jawmas-aw dep shamaladı. (A.Á.)

2. Poeziyalıq shıǵarmalarda bagınıńqı gáp penen bas gáptiń orın tártibi stillik talapqa ılayıq orın almasıp ta qollanıladı. Bunday orın tártip *inversiya* dep ataladı.

Sózdi bagıshlayman **tilim jetkenshe,**
Jalınlı deneden quwat ketkenshe.
Saǵan degen muhabbatım tawsılmas
Ómirimniń eń aqırı pitkenshe. (T.J.)

52-shuniqiw. Gáplerdi oqırn. Bađınıńqı hám bas gáplerdi anıqlap, olardıń orın tártibi boyınsha túsiniq berin.

1. Aysánem usı gána az kúshtiń basın biriktire almay turğanda, Tá-jimurat balıq zavodınan jaslardıń kerek-jarađın alıp keldi. (Ó.A.) 2. Jer kólemi keńeyse, sharwashılıqtıń barlıq túrleri de jaqsaradı. (J.S.)

3. Jáziyra demlegen palawday puwlasıp, jer sorıǵa basladı. (Sh.S.)

4. Pıshaq tappay, qıyaq penen soyǵanman.

Sol sebepli haram óldi qara qoy. (I.F.)

5. Táńirim berdi seni bul adamzatqa,

Iris qazanı bolıp qaynap tursın dep. (I.Y.)

6. Eger de qaynap turǵan kólden júzip ótseń, men saǵan mıń attı sıylıqqa beremen. (A.x.e.) Bultlar áste-áste kóship, aspan ashıla basladı (Ó.X.). 7. Ol sálem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqıp otır edi. (T.Q.).

53-shuniqiw. Kóshirip jazıń. Qosıqlardaǵı orın almasıp kelgen gáplerdiń astın sızın hám ne ushın orın almasıp qollanılganın anıqlań.

1. Heshbir masqaralıq bunnan óter me,
Ketken qurı kelse, kelgen bos kelse.

(Maqtımqulı)

2. Bir sayramay búlbúl taslap keter me,
Sargayıp sađınǵan gúl duwshar bolsa.

(A. Dabilov)

3. Nawqan tuttım, xalqım jipek kiysin dep,
Dos quwanıp, dushpanlarım kúysin dep.
Máńgilik baxıttıń jipek bayrađın,
Tań samalı talwaslanıp súysin dep.

(I. Yusupov)

4. Katelogta máńgi óshpey tursın dep,
Tiri qalǵan úyge alıp qaytsın dep.
Ján-jağına atımızdı jazdıq biz
Sawashtaǵı kúnler este qalsın dep.

(Q. Jumaniyazov)

§ 11. Bağınıñqı gáp penen bas gáptı baylanıstırıwshı qurallar

54-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etiñ. Olar qaysı aǵzalardıñ xızmetinde kelgen hám qaysı sóz shaqabı arqalı bildirilgenin anıqlañ.

1. Bult **tarap**, kún ashıldı. (*K.S.*) 2. Ol jaña birde qoy qorasın **kórip kelgende**, burshaq túwe lám de joq edi. (*Ó.X.*) 3. Gurskiy **ketiwden**, soldatlar tez kiyinip maydanǵa shıqtı. (*Q.D.*) 4. Izden eki atlı **jetken soñ**, sóylesip kiyatırǵanlar bir bap penen júrip ketti. (*T.Q.*) 5. Traktor **toqtamay júirse**, jumıs ónedi. (*Á.T.*)

Бағınıñқы гáп бас гáпке тóмендеги қураллар арқалы байланıсады:

1. Бағınıñқы гáптіñ bayanlawıshı hal feyil, kelbetlik feyil, atawısh feyil hám shárt meyil qosımtaları арқалы bildirilip, bas gáp penen baylanısağı. (Bul tuwralı joqarıdaǵı shınıǵıwlarдаǵı qara hárip penen jazılǵan sózlerge qarañ).

2. Бағınıñқы гáп бас гáп penen **sebebi, óytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonıñ ushın, nege deseñ, nátiyjede, eger, eger de** dánekerleri hám dánekerlik xızmettegi sózler арқалы baylanısağı:

3. Бағınıñқы гáптіñ quramında **kim, ne, qaydan, qayda, qansha, qanshelli** t.b. soraw almasıqları, bas gápte soǵan qatnaslı **ol, sol, sonnan, sonda, sonsha, sonshelli** t.b. almasıqları qollanılıp, baғınıñқы gáp bas gáp penen baylanısağı. Mısalı: **Kim** jaman oqısa, **ol** jumıs islep te jarıtpaydı. (*Sh.A.*) Aldıñǵı arba **qaydan** júirse, soñǵı arba da **sonnan** júredi. (*Naql*)

55-shınıǵıw. Gáplerdi oqıñ. Baғınıñқы gáplerdiñ bayanlawıshlarınıñ qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám feyildiñ qaysı túri ekenin aytıñ.

1. Mol ot-shóp tiykarı dúzilmeı turıp, mal sharwashılıǵın rawajlandırıw múmkin emes. (*Ǵ.S.*) 2. Begjan shayın ishıp bolǵansha, Seydan sóz qatpadı. (*X.S.*) 3. Biybixan úyine kelgende, Gúlziyra kiyinip bolǵan edi. (*N.D.*) 4. Ábdimurat Polatov kirip keliwi menen, bári de orınlarınan órre turdı. (*F.N.*) 5. Suw jerdiñ ústine shıqsa, Qızılqum ırǵalǵan egiske aylanadı. (*K.S.*)

56-shuniqiw. Bağıınıqı gáptiń baslawıshı hám bayanlawıshınıń astın sızıń. Bağıınıqı gáptiń bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısqańın túsindirıń.

1. Samal da biraz tınıp, suwıq ádewir sayabırlanğan. 2. Jerdiń júzinde háreket toqtap qalğanday, hámme bir sheshimge kele almay oylanıp otırmız. (*T.Q.*) 3. Bizler usılay jynalıp turğanımızda japtıń arjağınan qara Jalğas keldi. (*Q.D.*) 4. Mashina toqtawdan, Xalmurat onnan tüşe sala úyge qarap juwırdı. (*Ó.X.*) 5. Qara bult kúnniń júzin bassa, jer jáhán qarańğı tartadı. (*Ó.A.*) 6. Jolımız alıslap, dińkemiz qurıp, mazamız qashqan sayın, barlıq nárese bizlerge jat sezilip atır. (*A.Bek.*)

57-shuniqiw. oqıń. Bağıınıqı gáptiń bas gáp penen qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqańın hám bayanlawıshınıń bildiriliwin anıqlań.

1. Biraq, onıń barlıq ziyeti, háreketi bosqa ketti, óytkeni ayıpkerlerdi tabıw qıyınlastı. (*Ó.A.*) 2. Al, izińizden kelip júrgen janashırlarıńız tuwralı hesh nárese bilmeymen, sebebi bul kárağa heshkim kirgizilmeydi. (*T.Q.*) 3. Bul jerde quralsız júriw qáwipli edi, sonlıqtan hámme de quralanğan edi. (*S.S.*) 4. Tońıp qalğan jerlerdi bastırıp suwğarıw batpaqlıqqa hám jerdiń keshigip tapqa keliwine alıp keledi, sonıń nátiyjesinde egis uzaqqa sozıladı. («*E.Q.*») 5. Paxtağa qansha ziyet etseń, ol sonsha ónimli boladı. (*U.F.*)

58-shuniqiw. Kóshirip jazıń. Bağıınıqı gáplerdi tawıp, olardı bas gápke baylanıstırıp turğan qurallardıń astın sızıń hám sol qurallardıń bir-birinen ózge-sheligin túsindirıń.

1. Qolım suwıq, sebebi qarda oynadım. (*M.Sh.*) 2. Shamurat biyge bular kár etpedi, sonlıqtan ol qarsılaspadı. 3. Úyde Asan joq eken, sol ushın ernazar kóp irkilgisi kelmedi. (*T.Q.*) 4. Bos waqıtlarında birdeyine kitap oqıytuğın edi, sonıń ushın razvedchiklerimiz onı «professor» dep shaqıratuğın edi. («*E.Q.*») 5. Oqlardı mergenlik penen attı, usınıń sebebi-nen olarda shıgıńlar ádewir kemeydi. (*S.Sm.*) 6. Eger ol kelmese, nambar awdara beremiz. (*Ó.X.*)

59-shuniqiw. Kóp noqattıń ornına dáneker, tirkewish yamasa basqa baylanıstırıwshı sózlerdiń tiyislinis qoyıp kóshirip jazıń. Bağıınıqı gáplerdiń bas aǵzalarınıń astın sızıń hám olardıń bas gápke qalay baylanısqańın, baylanıstırıwshı qurallardıń qanday kómekshi sóz ekenin anıqlań.

1. Bizler dunyadagi en baxitli balalarimiz, ... kosmonavt agaylar biziñ jerimizden ushadi. 2. Aqil-oy saltanatqa eristiredi, ... biz oz erkimiz benen uluwma mapke qolimizdan kelgen xizmetimizdi ayamaymiz. (Sh.A.) 3. Tañ qulan iyek bolip atip kiyatirganda ..., olar Qirantawiniñ basina ormeledi. (T.Q.) 4. Turmis magan qansha awir salmagin salsa, ... omirim aldında dep bilemen. (B.B.) 5. Tursingul uydən shıqqan ..., Sırımбет te kiyine basladı. (A.) 6. Bul kitap meni juda qızıqtırdı, ... usı waqıtqa deyin men olar haqqında heshnarse bilmeytuğın edim.

Kerekli sózler: óytkeni, sebebi, keyin, waqıtta, da, sonlıqtan t.b.

60-shıngıw. **Sebebi, óytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, eger** dánekerlerin keltirip, hárbirine bir-birden bağıniñqılı qospa gáp tawıp jazıñ hám dánekerler arqalı bağıniñqı gáp penen bas gáptiñ baylanısıw mánisin aytıñ.

Úlgi: *Dala qarañğı, sebebi ele ay tuwmağan edi.*

Qatnaslıq sózli bağıniñqılı qospa gápler hám olardıñ túrleri

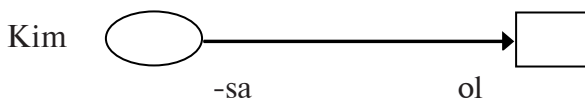
Bağıniñqı gáp xızmeti boyınsha bas gáptiñ bir aғzasına qatnaslı bolıp keledi. Sol gáp aғzası qaysı aғzanıñ xızmetin atqarsa, bağıniñqı gáp te sol aғzanıñ xızmetin atqaradı hám bas gáptegi ózi qatnaslı sózdi (almasıqtı) sıpatlaw arqalı bas gáp penen baylanı-sadı. Usı sıyaqlı ózgesheligine qaray bağıniñqılı qospa gápler baslawısh bağıniñqılı, bayanlawısh bağıniñqılı, tolıqlawısh bağıniñqılı, anıqlawısh bağıniñqılı hám pısıqlawısh bağıniñqılı qospa gáp bolıp, 5 túрге bólinedi. Pısıqlawısh bağıniñqılı gápler óz ishinde jáne de birneshe mánilik túrlerge ajratıladi.

§12. Baslawısh bağıniñqılı qospa gápler

Bas gáptiñ quramında baslawısh xızmetinde qollanılgan siltew almasıgınıñ mánisin túsindirip kelgen bağıniñqı gápke baslawısh bağıniñqılı qospa gáp delinedi.

Baslawısh bağıniñqılı qospa gáptegi bas gáptiñ baslawıshları kim, ne, kimde-kim sıyaqlı soraw almasıqları, bağıniñqı gáptiñ baslawıshları ol, sol siltew almasıqları arqalı bildiriledi.

Бағиниңқи гáп бас гáп penen қатнаслиқ sóзler hám shárt meyildiñ -sa/-se formalı bayanlawışı arqalı baylanıladı. Bul jaғdayda baslawısh baғinиңқи гáп бас гáптен aldın keledi. Mısalı: Kim birewge zıyan etiwge niyetlense, ol bir xalıqtıñ julınına qol suqqanı. (T.Q.).

Geyde baslawısh baғinиңқи гáптіñ quramında baslawısh xızmetin-degi siltew almasıǵı qollanılmay keliwi de múmkin, biraq, onıñ ornı гáптіñ mazmunınan belgili bolıp turadı. Mısalı: Kimde-kim miynet etse, haqı aladı. (T.Q.).

61-shunıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Baslawısh baғinиңқи гáп penen bas gáптіñ qalay baylanısp kelgenin anıqlań.

1. Kim sizlerdiñ usı turmısıńızǵa qol suqsa, ol biziñ qılıshımızdan nabıt boladı (Q.Dosanov). 2. Qazanıña ne tússe, shómishiñe sol ilinedi (naqıl). 3. Kimniñ júreginde otı bolsa, sol sawash maydanında ózin kórsetedi (Ó.X.). 4. Kim basqaǵa gór qazsa, ornına ózi túsedi. (naqıl). 5. Kim qanday gáп aytsa, bárı qula maydanǵa aytıladı. (T.Q.). 6. Úlken úyge ne kerek bolsa, kishi úyge de sol kerek (naqıl).

62-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Bas hám baғinиңқи gáplerdi baylanıstırıp kelgen sózlerdiñ astın sızıp, olardıñ qanday grammatikalıq qurallar ekenin aytıń.

1. Kim maldan ayrılса, baxıttan, baғ-dáwletten ayrıladı (T.Q.).
 2. Eger kimde-kim búgin túsınbese, onda ol erteñ túsinedi («E.Q.»).
 3. Kim shapanı tozбай turıp ózgeritiwge urınsa, ol áwele óz úyiniñ adamların qıynaldıradı. (T.Q.). 4. Kimde-kim dejurniy bolsa, ol tazalıq jumıslarına juwap beredi. (Ó.X.).

5. Kimler sarıqamıs deyme, qaylardan,
 Balıq izlep azap shegip baratır.

(I.Y.).

63-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiñ mazmunına tallaw jasap, onıñ quramındaǵı bas hám baғinиңқи gáplerdiñ qanday qurallar arqalı baylanısqanın hám baylanıstırıwshı sózlerdiñ qanday sóz shaqabı ekenin túsindirıń.

1. Kim xalqınan ózine nur izlewge talaplasa, sonday nurdı ol áwele ózinen tabıwı tiyis, kim óz bosağasın álem menen baylanıstırǵısı kelse, álemnıń belgilerin ol óz úyinen izlewi tiyis, kim basqa birewdıń julınına záhmet keltiriwdi oylasa, ol áwele óz julının, kúsh-quwatın, qádir-qımbatın uǵınıwı tiyis. Sonda ǵana kisi óz nápesin basqalardıń nápesinen xalqınıń nápesi menen qosa aladı (T.Q.«Qaraqalpaqnama»).

Sorawlar:

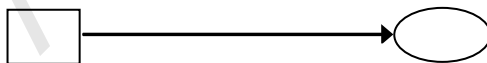
1. Qanday gáplerge baslawısh baǵınıńqı gáp delinedi?
2. Baslawısh baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısa-dı, atap aytıń?
3. Baslawısh baǵınıńqı gáptiń modelin sıızıp kórsetiń.

§ 13. Bayanlawısh baǵınıńqılı qospa gápler

Bas gáptiń quramında bayanlawısh xızmetinde qollanılǵan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqı gápke bayanlawısh baǵınıńqı gáp delinedi.

Bas gáptiń bayanlawısh xızmetinde, kóbinese sol, sonda, sonday, sonsha, sonshelli siltew almasıqları tiykarındaǵı qatnaslıq sózler qollanıladı hám bayanlawısh baǵınıńqı gáp bas gápten keyin keledi.

Mısalı: Ótinishimiz sol, búgin sharwalar arasına barıp qaytasań (S.S.). Memuarlıq shıǵarmalardıń basqa shıǵarmalardan ózgesheligi sonda, tariyxıy biografiyalıq maǵlıwmatlarǵa oǵada bay bolıp keledi. («E.Q.»).

sol, sonda -dı/-di

Qırq kúnlik qazıwdıń awırlıǵı sonday, toǵız adam tayaqtan jıǵıldı. (S. Arıslanov). Baslıqtıń ashıwı kelip otırǵanı sonsha, qolı jumısqa barmay qaldı. (J. Seytnazarov). Meniń quwanışım sonshelli, Begalını qushaqlap aldım. (G. Izimbetov).

64-shunıǵıw. Oqıń. Bas hám baǵınıńqı gáplerdi anıqlap, bas gáptiń bayanlawıshınıń bildiriliwin túsindirıń.

1. Shimshiqtiń párin burqıratıp jep bolıp shaqağa qonıp mızǵıǵanı sol, kózdi ashıp jumǵansha jilt etip saǵal payda boldı da qırǵıydı qaǵıp aldı (T.Q.). 2. Buniń jaman uyatlı jeri taǵı sonda, men Sergey Coydı shaqırtıp aldırǵan edim (T.N.). 3. Biziń búgingi háreketimiz sonday, biz bar imkaniyatlardan paydalanıwımız kerek («E.Q»). 4. Zaldıń saltanatı hám keńligi sonsha, Gúlshehra buniń haqıyqatlıq ekenine isenbey, ertektiń ishinde júrgen shıǵarman dep oyladı (R.Safarov). 5. Taza suwdıń tınıqlıǵı sonshelli, onıń túbindegi mayda taslar da ap-anıq bolıp kórinip turadı. (S.Kapaev).

65-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Bas gáptiń bayanlawışınıń astın sızıp, onıń bildiriliwin anıqlań.

1. Bul máselede meniń pikirim sol, Tashkent texnika instituti qasındaǵı kolledjler ushın oqıtıwshılar tayarlaytuǵın qosımsha fakultet shólkemlestiriw kerek («E.Q»). 2. Eń ayanıshlı tárepi sonda, biz bul haqqında birinshi ret aytıp otırǵanımız joq. («E.Q»). 3. Hawanıń tazalıǵı sonday, onıń jupar ańqıǵan iyisinen hátte basın awıradı. (B. Polevoy). 4. Bul hawazdıń halsizligi sonsha, hátte jabayı ańlardıń sezgir qulaǵı da onı aǵash ushlarınıń sıbırlısan da ajırata almas edi. (B. Polevoy.) 5. Ol waqıyalardıń kópligi sonshelli, hátte Aleksey ha degende olarǵa túsiniw te ala almadı. (B. Polevoy).

66-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Yadıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan izlestirip, sol, sonda, sonsha, sonshelli qatnaslıq sózlerdiń hárbirin keltirip, bayanlawısh baǵınıńqılı 4 gáp jazıń.

Sorawlar:

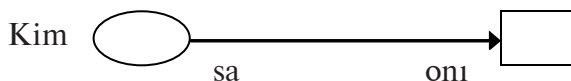
1. Qanday gápler bayanlawısh baǵınıńqı gáp dep ataladı?
2. Bayanlawısh baǵınıńqı gápler bas gápke qanday baylanıstırıwshı qurallar arqalı baylanıladı? Atap aytıń.
3. Bayanlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń modelin sızıp kórsetiń.

§14. Toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler

Bas gáptiń quramında toliqlawısh xızmetinde qollanılǵan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqı gápke toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp delinedi.

Бағиниқи гáп бас гáп penen qatnaslıq sóz arqalı baylanısıp kelgende, baғinиқи gáptiń bayanlawıshı shárt meyildiń -sa/-se formalı túri yáki -ıw/iw formalı atawısh feyilge kerek sóziniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. Mağan neni úyretse, sonı iqlasım menen orınlayman (R.Safarov). 2. Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, bul qarardağı waqıya haqıyqatlıqtan biraz jıraq. («E.Q.»).

Toliqlawısh baғinиқи qospa gáп eki qatnaslıq sózli bolıp kelgende, baғinиқи gáп бас gápten aldın keledi. Mısalı: Bizde kimdur birew nızamdı buzsa, onı keshiremiz. («E.Q.»).

Baғinиқи qospa gáп bir qatnaslıq sózli bolıp kelse, baғinиқи gáп бас gápten keyin keledi. Mısalı: Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, qosjaqpaslar heshqashan fermer bola almaydı. («E.Q.»).

Geyde бас gáptiń toliqlawısh xızmetindegi qatnaslıq sózi qollanılmay da keledi, biraq onıń ornı belgili bolıp turadı.

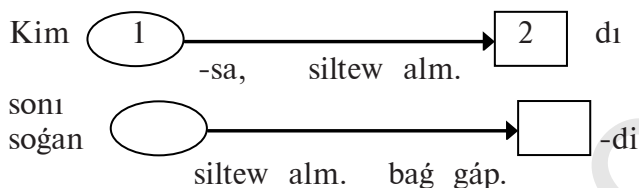
67-shunıǵıw. Baғinиқи qospa gáptiń quramındağı toliqlawısh baғinиқи gáptiń бас gáп penen qalay baylanısıp kelgenin túsindiriyń.

1. Kim kitap penen doslasıwdı qálese, kitap onı aqıllı etedi. 2. Kim ózgeni aldawdı niyet etse, aldı menen ózin aldaǵanı. (T.Q). 3. Sonı da aytıp ótiw kerek, mámleketlik xızmetkerler arasında xızmet wazıypasınan paydalanıw jaǵdaylarına qarsı mudamı gúres alıp barılmaqta. («E.Q.»). 4. Sizler ne isleseńiz, men de sonı isleymen. (S.Arıslanov). 5. Kim meniń xızmetimde bolıp aytqanımdı bárjay ete bilsa, onı baxıtlı qılamın. (T.Q. «Qaraqalpaqnama»).

68-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Toliqlawısh baғinиқи gápti бас gáп penen baylanıstırıwshı qurallardıń astın sizniń hám onıń qanday sóz shaqabı ekenin anıqlań.

1. Neni qor tutsañ, soğan zar bolasañ (naqıl). 2. Hárkim óz tuwǵan-tuwısqanlarınan jaqsılıǵın ayasa, ondayda onnan jaqsılıq kútip bolmaydı. («Atalar sózi»). 3. Qaysı ministrlikke kimdi almastırıw gerek bolsa, bunı da sorañ. («E.Q»). 4. Kim qolına ne ilinse, sonı alıp jolǵa rawana bolǵan edi. (K.M.). 5. Sonı da ayırıqsha atap ótiwimiz zárúr, saylaw procesinde 5 xalıqaralıq shólkemnen jáne 46 mámleketten 600 ge jaqın baqlawshılar qatnastı. («E.Q»).

69-shunıǵıw. Tómenдеги qatnaslıq sózli baǵınıńqılı qospa gáptiń modeline tiykarlanıp, olardıń hár qaysısına 2 gápten 4 gáp dúzip jazıń.

Sorawlar:

1. Qanday gápler tolıqlawısh baǵınıńqı gáp dep ataladı?
2. Tolıqlawısh baǵınıńqı gápler bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısadı?
3. Tolıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń modelin dúzip kórsetiń.

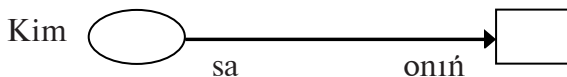
§15. Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler

Bas gáptiń quramında anıqlawısh xızmetinde qollanılǵan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqı gápke anıqlawısh baǵınıńqı gáp delinedi.

Anıqlawısh baǵınıńqı gáp bas gáp penen qatnaslıq sózler hám baǵınıńqı gáptiń -sa/-se shárt meyilden bolǵan bayanlawıshı arqalı baylanısadı.

Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń dúzilisi eki qatnaslıq sózli hám bir qatnaslıq sózli bolıp keledi. Eki qatnaslıq sózli bolıp kelgende, kim, kimniń, kimde-kim, qanday, qaysı sıyaqlı almasıqlar 1-sıńarda, ekinshi sıńarda onıń, sonıń, sonday sıyaqlı siltew almasıqları tiykarındaǵı qatnaslıq sózler qollanıladı.

Мисали: Kimniń qolı qıymıldasa, onıń awzı qıymıldaydı (naqıl).

Bas gápte qatnaslıq sózler qollanılmay keliwi de múmkin, biraq onıń ornı gáptiń mazmunınan belgili bolıp turadı.

Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp bir qatnaslıq sózli bolıp kelgende, siltew almasıǵı tiykarındaǵı qatnaslıq sóz bas gáptiń bayanlawıshın anıqlap keledi. Mısalı: 1. Dos sonday adam, ol heshqashan óz dostınan zatın ayamaydı. («Atalar sózi»). 2. Jaǵımlı sóz sonday sóz, ol adamnıń kewlin shadlıqqa bóley aladı. 3. Baxıtlı adam sonday adam, ol ózgelerdıń peyli, ádetlerinen úlgi aladı. («Atalar sózi»).

70-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Baǵınıńqı gáp hám bas gápti baylanıstırıwshı sózlerdiń qanday sóz shaqabı ekenin anıqlań.

1. Eger kimde-kim ilim hám óner jolı menen ullı adamlardıń ónerin úyrense, onıń qádiri barlıq jerde joqarı boladı. («Atalar sózi»). 2. Jálmen jynalista qanday sóylegen bolsa, adamlar ketkennen soń da Jiyemurat penen maqtanış penen kewil kótererlik sózler aytısıp otırǵan edi. (T.Q.). 3. Kim jaslıǵında neniń tuqımın kóbirek ekken bolsa, sonıń tuqımın kóbirek aladı. (T.Q. «Qaraqpaqnama»). 4. Qaysı úy tatıwlıqta paraxat ómir keshirse, sol úy baxıtlı. (T.Q.). 5. Adamnıń basına ne kelse, tilinen keledi. («Atalar sózi»).

6. Sizdi kim mindirse bálent mármerge,
Onıń ornı bolar bárhama tórde.

(I.Y.)

71-shunıǵıw. Kóshiriń. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı quralardıń astın sızıp kórsetiń. Bas hám baǵınıńqı gáplerdegi baylanıstırıwshı sózlerdiń qanday sózler arqalı bildirilgenin túsindirıń.

1. Kimde-kim kitapqa kóp qarasa, kitap onıń zeynin ashadı, sózge sheshen etedi. («Atalar sózi»). 2. Sen ata-anańnıń tiriliginde qanday qatnasta bolsań, perzentlerińnen sonday qatnas kút. («Atalar sózi»). 3. Kimnińdur ǵarremliǵı bolsa, tili qısqa bolsa, sol adam qorqadı hám bunday jerde salamat ortalıq bolmaydı. («Atalar sózi»). 4. Saǵan basqa birew qanday jumbaq bolıp túyilse, sen de oǵan sonsha jumbaqsań. (T.Q.).

5. Kim qasına jağımpaz jıynasa eger,
Erkindey ultanına tez qayır teber.

(I. Y.).

72-shunıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tiyisli qatnaslıq sózin tawıp jazıń.

1. Eger kimde-kim xalıqqa qanday qatnasta bolsa, xalıq ta oǵan ... qatnasta boladı. 2. Júreginde kimniń táme bolmasa, heshkimseden bolmas... qorqıw táshwishi. («Atalar sózi»). 3. Kim ayanbay miynet etse, ... úyi- niń aldındaǵı tóbeshik qum altınǵa aylanadı. (T.Q. «Qaraqalpaqnama»). 5. Aqıllı sonday kisi, pákizelik hám sadıqlıq jabınıń hár túrli bále- materler jalınıń óshiredi. («Atalar sózi»). 6. Maǵan neni úyretse, — sonı shın iqlasım menen atqaraman. (R.S.) Kim qolına ne ilinse, — alıp jolǵa ráwana bolǵan edi (K.M.). Házir kosmos koroblı diyqannıń arbasınan qanday ózgeshe bolsa, búgingi haqıyqatlıǵımız da burınǵıdan ..... ózgeshe («E.Q.»)

Sorawlar:

1. Qanday gáplerce anıqlawısh baǵınıńqı gáp delinedi?
2. Anıqlawısh baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısadı?
3. Tómenдеgi anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápтіń modelin dúzip kórsetiń: Eger kimde-kim xalıqqa qanday qatnasta bolsa, xalıq ta sonday qatnasta boladı. («Atalar sózi»).

PÍSIQLAWISH BAǒINIŒQILI QOSPA GÁPLER

Bas gápтіń quramında pısiqlawısh xızmetinde qollanılatuǵın siltew almaşıǵınıń mánisin túsindirip kelgen yamasa bas gápті waqıt, orın, sın, salıstırmalı, muǵdar-dáreje t.b. mánilerde sıpatlaytuǵın baǒınıńqı gápke **pısiqlawısh baǒınıńqılı qospa gáp** delinedi.

Pısiqlawısh baǒınıńqılı gápler bas gáp penen qatnaslıq sózler bayanlawısh formaları sebep, nátiyje, shárt dánekerleri arqalı baylanısadı.

Pısiqlawısh baǒınıńqılı gápler bas gápті sıpatlaw mánilerine qaray waqıt, orın, sın, salıstırmalı, muǵdar-dáreje, sebep, nátiyje, maqset, shárt hám qarsılas baǒınıńqılı qospa gáp bolıp on túrge bólinedi.

PÍSIQLAWÍSH BAĞINIŇQILI QOSPA GÁPLERDIŇ MÁNISINE QARAY TÚRLERI

§ 16. Waqit bağınıñqılı qospa gáp

73-shunıǵıw. Tómenдеgi bağınıñqılı qospa gáplerdiñ dáslepki jay gápleriniñ bayanlawıshların tabıñ. Olarǵa qanday sorawlar qoyıwǵa bolatuǵınlıǵına hám bildiriliwine dıqqat bóliñ.

1. Ol kelgende, Qálmen úyinde edi. 2. Izden eki atlı jetken soñ, sóylesip turǵanlar bir bap penen júrip ketti. (*T.Q.*) 3. Ol ketiwden, Biybiaysha Jumagúlge tigildi. (*Ó.A.*) 4. Men kelsem, Murat shırpınıp otir eken. 5. Men kólden shıǵıp, mayda tallı toǵayǵa aralasa bergen jerde, bir atlı aldımnan shıǵa keldi. (*Sh.S.*)

Bağınıñqı gápi bas gápтеgi is-hárekettiñ isleniw waqtın bildiretuǵın qospa gápke **waqit bağınıñqılı qospa gáp** delinedi.

Waqit bağınıñqılı qospa gáp **qashan?, qashannan beri?, qay waqıtta?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Waqit bağınıñqı gáptiñ bayanlawıshı, kóbinese, tómenдеgi sózlerden bolıp, bas gáp penen baylanısadı:

1. Orın, shıǵıs seplik qosımtalı kelbetlik feyilden, barıs sepliginдеgi kelbetlik feyilge **shekem, deyin** tirkewishleri hám shıǵıs seplik qosımtalı kelbetlik feyilge **keyin, soñ, beri, berli** tirkewishleriniñ dizbeklesip keliwinen boladı. Mısalı: Tanıs emes adamlar kelip arbadan **túsip atırǵanda**, awqat ta shamalasqan edi. (*A.Q.*) Sabaq pitkenen, ol bizlerdi jıynap aldı. (*T.Q.*) Sol jaña jay **pitkerilgenge shekem**, radiouzel góne keñseniñ ózinde bola turadı. (*Á.T.*) Erip kelgen nókerleri **jaylasıp otırǵannan keyin**, ol hákimdi ertip sırtqa shıqtı. (*J.S.*) Baliqshılar muzǵa **mingennen berli**, awıldaǵı kempir-ǵarrılar da qarap otırmadı. (*Ó.A.*)

2. Ataw sepliginдеgi kelbetlik feyilge **soñ** tirkewishi hám **waqıtta, máhálde, gezde** t.b. sıyaqlı waqit mánili kómekshi sózlerdiñ dizbeklesiw arqalı bildiriledi. Mısalı: Keñse xızmetkerleri jumısınan **bosaǵan soñ**, Palwan jalǵız ózi kabinetine keldi. (*S.A.*) Aydana menen traktorshı **awqatlamp bolǵan waqıtta**, Nurjan keldi. (*Ó.X.*) Ot mazlap **janǵan gezde**, Máwlen sarı kirdi. (*T.Q.*)

3. Shıǵıs sepligindegi **-ıw/-iw, -w** qosımtalı atawısh feyilden hám sol feyildiń ataw formasına **menen** tirkewishiniń dizbeklesip keliwinen boladı: Shońqı **ketiwden**, anası kirdi. (*T.Q.*) Mırzashólde paxta jıyın-terimi **tawsılıwı menen**, olardıń toyı boldı. (*N.S.*) Poezd **toqtawı menen**, olar Mahmud aǵanıń aldına juwırdı. (*N.S.*);

4. Hal feyildiń **-ıp/-ip, -may/-mey, -ǵansha/-genshe, -ǵalı/-geli, -mastan/-mesten** qosımtalı túrleri hám **-ǵalı** qosımtalı túrine **beri, -mastan** qosımtalı túrine **aldın, burın** tirkewishleriniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Mekteptegi birinshi smenadaǵı sabaq **pitip**, oqıwshılar shawqımlasıp taray basladı. (*T.Q.*) Poezd kelgen-she, qızı mektepten qaytatuǵın edi. (*N.S.*) Sarımbet **ketkeli beri**, awılda kóp ózgerisler bolıptı. (*A.Á.*) Muǵallım **kelmesten burın**, onıń qaptalına taǵı bir qız kelip otırdı. (*Sh.S.*);

5. **-sa/-se** qosımtalı shárt meyilden hám I bettegi anıqlıq meyilge **degenshe** kómekshi feyiliniń dizbeklesip keliwinen boladı. Mısalı: Bizler **kelsek**, qonaqlar shay ishiwge kirirken eken. (*Q.D.*) Baymurat avtovokzalǵa **kelse**, dárwazanıń aldında Jálmenov tur eken. (*J.Sap.*) Begjan qol-polın **juwaman degenshe**, Zerxan awqatın da alıp keldi. (*X.S.*) Ol Bórijemes kólinen **kelemen degenshe**, bizler de qaytıp kettermiz. (*J.Sap.*)

74-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oquń. Waqıt baǵınıńqı gáptiń bayanlawışınıń bildiriliwin hám bas gápke qatnaslı qanday sorawǵa juwap berip turǵanın aytıń.

1. Ábdimurat hám shofyor mashinasınan túse bergende, Sergey Coydıń mashinası júrip ketti. (*T.N.*) 2. Ushan Qaratawǵa jaqınlaǵannan, saldawshılar menen darǵanıń mazası qasha basladı. (*Ó.X.*) 3. Bir kúni paxta gülley baslaǵan waqıtta, Axun oydıń jiyegine bir mashina kelip toqtadı. (*Ó.X.*) 4. Samolyot qonǵan soń, olar samolyottan dárhal túsip, muzdıń ústi menen piyada Jumabaylardı izlep ketken. (*K.S.*) 5. At arba uzaqlap ketkenge shekem, Zahiya qarap turıp oramalıń bılǵadı. (*A.T.*) 6. Zootexnik ketkennen keyin, Asqar Hamiyda menen oylasıq qurdı. (*Ó.X.*)

7. Minsem tawdıń basına,
 Buwdaq-buwdaq shań keldi.
 Shań astına qarasam,
 Esabi joq, sanı joq
 Lek-lek atqan el keldi. («*Alpamıs*»)

75-shuniqiw. Kóshirip jazıń. Waqıt baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı bóleginiń baslawısh hám bayanlawıshınıń astın sızın hám baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshınıń qanday sózlerden bolǵanın anıqlań.

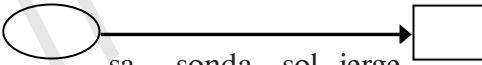
1. Men qaytıp ishke kirgenimde, balalar ele Petka menen tanısıp atır eken. 2. Úyge qonaqlar kirip kelgennen-aq, Ayxan dalaǵa shıǵıp ketken edi. (T.Q.) 3. Biz ketiwge jańa inǵaylasqan waqıtta, paxta túpleri izlizinen sıldır-sıldır etti. («E.Q.») 4. Shoqalaqqa hámme jıynalıp bolǵannan keyin, top buzıldı. 5. Mariya Petrovna kelgennen berli, Aysholpan hár qıylı awqat jewge úyrendi. (J.A.) 6. Shay ishıp bolǵannan soń, stoldıń üstine túrli awqatlar keltirildi. (X.S.)

§ 17. Orın baǵınıńqılı qospa gáp

Bas gáptiń quramında orın pısıqlawısh xızmetinde qollanılǵan siltew almasıǵı mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqı gápke orın baǵınıńqılı qospa gáp delinedi. Orın baǵınıńqılı gáp qatnasıqlı sózli bolıp dúzilgende baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı -sa/-se formalı shárt meyilden boladı.

Orın baǵınıńqılı qospa gáptiń dúziliwi ushın tómendegi qatnaslıq sózler qatnasadı:

a) baǵınıńqı gáptiń quramında qayda, qay jerde, qayerde, bas gápte sonda, sol jerde siltew almasıǵı tiykarlı qatnaslıq sózler qollanıladı. Mısalı: Hákim **qayda** jumsasa, ol **sonda** isleydi. (B.Bekniyazova). Bolıs **qayda** bar dese, ol **sol jerge** barıp, aytqanın qılıp júre tuǵın edi. (Q.Ermanov);

Qayda

b) baǵınıńqı gápte **qaydan**, bas gápte **sonnan** sózi qatnasadı. Mısalı: Aldıńǵı arba **qaydan** júrse, sońǵı arba da **sonnan** júredi. (naqıl);

d) baǵınıńqı gápte qayaqqa, qay jaqqa, bas gápte sol jaqta, sol jerde, sol jaqta sózleri qatnasadı. Mısalı: traktorlardıń jerdiń astın üstine awdarıp júrgenin kóreseń. (J.Seytnazarov);

e) baǵınıńqı gápte **qalay** soraw almasıǵı, bas gápte **solay** siltew almasıǵı keledi. Mısalı: Men onıń basın **qalay** bursam, ol **solay** burıladı. (T.Q).

Geyde bas gápte qatnasliq sóz qollanilmay keliwi de múmkin, biraq onıń ornı gáptiń ulıwmalıq mazmunınan belgili bolıp turadı. Mısalı: Qay jerde daw bolsa, ... pastek molla (T.Q.).

76-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Orın pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı bas hám baǵınıńqı gáptiń qalay baylanısp kelgenin túsindirıń.

1. Gúlpارشın qayda bolsa, men de sonda bolaman. («Alpamıs»).
 2. Qay jer ıq bolsa, sol jerge úrgin qar úyiledi. (Ó.X.). 3. El qayda kóshse, biz de solay kóshemiz. (T.Q.). 4. Zatlar qay jerde ótimli bolsa, sol jerge barmaqshı. (J.Seytnazarov). 5. Iyne qayda bolsa, sabaq ta sonda (naqıl.) 6. Bolıs qayda bar dese, ol sonda barıp aytqanın qılıp júre-tuǵın edi (Q.E.). Qay jerde iske shıntlap kirisilse, sol jerde nátiyje kózge kórinedi («E.Q.»). Qarańlar men qayaqqa júsem, ay da sol jaqqa júredi (D.Lan.). Balıq qaysı bólimnen kóp shıqsa, sol jerge barlıq kúshti toplaw kerek. (Ó.A.).

77-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Bas hám baǵınıńqı gáplerdi anıqlap, olardı baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıń. Bas hám baǵınıńqı gáplerdi baylanıstırıwshı qurallardıń qanday sóz shaqabı ekenin aytıń.

1. Qay jerde aqsha kóp bolsa, sol jerde gózzallıq penen ibratlı sóz passıqqa shıǵadı. (Sh.A.). 2. Biz qayda bolsaq, sen de sol jerde bolasań. (X.S.). 3. Balıq qaysı bólimde kóp awlansa, sol jerge barlıq kúshti toplaw kerek. (Ó.A.) 4. Qarańlar, men qayaqqa júsem, ayda sol jaqqa júredi. (Diklan). 5. Murtlash jasawıldıń zeyni qayda awsa, barlıq kátqudalar da sol jaqqa japırılıp awıp otır. (K.S.) 6. Xojannıń ákesiniń kindik qanı qay jerge tamsa, balası da sol jerde turadı (X.S.).

78-shunıǵıw. Úyge tapsırma. Oylarıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan qarastırıp, qayda-sonda, qay jerde-sol jerde, qaydan-sonnan, qaysı jaqqa-sol jaqqa, qalay-solay, qatnasliq sózlerdi orın baǵınıńqılı qospa gáptiń quramında keltirip, 5 gáp jazıń.

Sorawlar:

1. Orın baǵınıńqılı qospa gáp dep qanday gáplerge ayıladı?
2. Orın baǵınıńqılı gáp bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanıadı?
3. Orın baǵınıńqılı qospa gáptiń modelin sızıp kórsetiń hám bir mısál keltiriń.

§ 18. Sın bağıniqlı qospa gáp

79-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń, Sın bağıniqlı gáplerdi tawıp, olardıń bayanlawıshlarınıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám sorawların aytıń.

1. Qır dógerek kókke bólenip, bir ájayıp gozzallıq payda bolıp atırǵanday. («*E.Q.*») 2. Xan olardı qasaqana nargá mingizbey, urıstıń barısın kórsetpey, olargá ózi xabar aytıp turdı. (*T.Q.*) 3. Eki tárepten qamap kiyatırǵan dushpannıń ortasında qalǵan Shabat penen Esemurat burınǵıday buǵıp jatpastan, ekewi bir-birine arqasın súyep túrgelip turıp oq attı. (*J.S.*) 4. Dáryanıń eki boyı jasıl maqpal tósep qoyǵanday, kózińe kók-kómbek ósimlikler kórinedi. 5. Jerdiń júzinde háreket toqtap qalǵanday, hámmebiz bir sheshimge kele almay oylanıp otırmız.

Bağıniqlı gápi bas gápтеgi is-hárekettiń qalay islengen sının bil-diretuǵın qospa gápke **sın bağıniqlı qospa gáp** dep ataladı.

Sın bağıniqlı qospa gápтіń bağıniqlı gápi bas gápті sıpatlaw mánisine qaray **qalay?**, **qáytip?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Sın bağıniqlı gápтіń bayanlawıshı tómendegi sózlerden bolıp, bas gáp penen baylanısadı:

1. **-ıp/-ip,-p, -may-mey, -mastan/-mesten -ǵanday/-gendey** qosımtalı hal feyillerden boladı: Mısalı: Awıl aynalası kók jasılǵa **dónip**, jazdıń sáni álleqashan óz gozzallıǵın kórsetpekte. («*Q.J.*») Oyı, názeri **turaqlamay**, állekimdi izlewde. (*T.Q.*) Jetimektiń bul sózine tek Jiyen **kúlip qoymastan**, onıń qasındaǵı turǵan basqa adamlar da ishek-silesi qatıp kúldi. (*J.Sap.*)

2. Bağıniqlı gápтіń bayanlawıshı atawısh sóz, **-ǵanday/-gendey** qosımtalı hal feyil hám geypara eliklewish sózlerge **bolıp** kómek-shi feyiliniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiredi. Mısalı: Eki betiniń alması **qıp-qızıl bolıp**, túsi ózgerip ketti. (*Ó.X.*) Bazda qanday da bir ólpeń dawıs **esitilgendey bolıp**, ol da kóz ashıp jumǵansha únin óshirdi. Mańlayınıń teri gülge túsken qoyıw shıqtay **ǵuj-ǵuj bolıp**, Aydana japtıń ırashına kelip toqtadı. (*Ó.X.*)

80-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Sın bağıniqlı gáplerdiń bas aǵzalarınıń astın sızıń. Bağıniqlı gápтіń qanday sorawǵa juwap berip turǵanın hám bayanlawıshınıń bildiriliwin anıqlań.

1. Jer beti kem-kemnen sarg'ish túske enip, awıl átirapı sırdanday dalağa aylandı. («E.Q.») 2. Onıń dawısı tın tınıshlıgın buzğan ájayıp jańgırıq bolıp, alıs-qayırlar ájağa dep tákirarladı. (T.Q.) 3. Jayılıp júrgen qoylar úrkkendey bolıp, olar tikireyisip tura qaldı. (J.S.) 4. Olargá soqqı beretuğın láshker jiberilmey, barlıq kúsh qońıratlılarga qarsı jámlendi. (T.Q.) 5. Suw ısırap bolmasthan, atız erkin tola basladı. (J.S.) 6. Tońnıń ústi jibiskendey bolıp, atızlar janlandı. (T.Q.) 7. Úlken ala kózi ústi-üstine jıpılıqlap, ájim basqan betinde quwanış payda boldı. (J.Sap.)

81-shunıgıw. Berilgen gáplerge irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Bağınıńqı gáptiń bayanlawışınıń astın sızın hám bağınıńqı gáptiń qanday sorawğa juwap berip turğanın aytıń.

1. Tań ala gewgimde turğan bay shapanın jelbegey salıp tánha ózi Seydan garrınıń úyine bardı. (Sh.S.) 2. Saqal-shashı appaq bolıp kóp ózgerip ketken. 3. Sağınıştıń tásiiri kókiregin kernep baratırğanday dalańlıq tárepten zorga seziletuğın dárejede juwsannıń iyisi keledi. 4. Heshbir aw jolıqpay shıqtı maydanlıq dalağa. («B.») 5. Sol duman menen qabatlasa qorqınıshlı bir súrgin kiyatırğanday qashqın qız kemeniń aznasına tıgılıp qalshıldadı. 6. Bunday ilimpaz tek gána saraydın kórki bolıp qoymasthan ol is penen de shuğıllanıwı tiyis. (K.M.)

82-shunıgıw. Berilgen gáplerdiń ishinen sın bağınıńqılı qospa gáplerdi terip kóshirip jazıń. Sın bağınıńqı gáptiń bayanlawışınıń astın sızıp, onıń bayanlawışınıń qanday sóz shaqabınan bolğanın aytıp beriń.

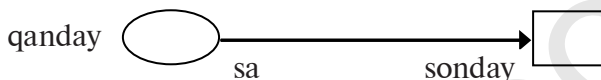
1. Oyı, názeri turaqlamay, ol állekimdi izleydi. (T.Q.) 2. Olardıń erteńgi ómiriniń jaltırağan ushqınları usı jarqın izlerde eleslendey, artıqmash hújjet, ájayıp kúsh-quwat payda boldı. 3. Bazda qanday da bir ólpeń dawıs esitilgendey bolıp, ol da kóz ashıp jumğansha únin óshirdi. (Ó.X.) 4. Jelimdey jabısqısh qara jerler álleqashan batpaq bolıp, tum-tustan sorğalay baslağan ılaylı suwlar tómendegi sayğa qaray zitqıp aqtı. (A.Bek.) 5. El qurımay, ot qurımas. (Q. n. m.) 6. Biraq attı birrew Bóribaydan qızğanıp urlap qashıp baratırğanday, eki ara kem-kemnen jaqınlawdıń ornına alıslay berdi. 7. Tap usı waqta arqadan samal turıp, teńiz qutırıp ala jóneldi. (Ó. B.)

§19. Salıstırmalı bağınuńqlı qospa gáp

Bas gáptiń quramında salıstırmalı pısıqlawısh xızmetinde qol-lanılğan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen bağınuńqlı gáp-ke **salıstırmalı bağınuńqlı gáp** delinedi. Salıstırmalı bağınuńqlı qospa gáptiń bağınuńqlı gápi bas gáp penen qatnaslıq sózler hám bağınuńqlı gáptiń bayanlawısh formaları arqalı baylanıadı:

a) bağınuńqlı gáptiń quramında qanday, bas gápte sonday qatnaslıq sóz qatnasadı. Mısalı: Quyash nurları jerdi qanday qızdırsa, doslıq ta biziń turmısımızdı tap sonday jiltadı («E.Q.»);

b) bağınuńqlı gápte qalay, bas gápte solay qatnaslıq sózler kelip óz ara baylanıadı. Mısalı: Toy tarqaǵannan keyin qalay másláhat berseńiz, solay jazalaymız (T.Q.).

d) bağınuńqlı gápte qanshelli, bas gápte qatnaslıq sóz qollanılmay keledi. Bundayda bağınuńqlı gáptiń bayanlawıshı -gan/-gen formalı kelbetlik feyilge sıyaqlı tirkewishiniń dizbeklesiwı arqalı bildirilip, bas gáp penen baylanıadı. Mısalı: Qońırathılar tariyxta qanshelli erte kóringeni sıyaqlı, Qońırat qalası da qaraqalpaq tariyxında erteden belgili (I.Y.).

83-shunıǵıw. Oqıń. Salıstırmalı bağınuńqlı qospa gáptiń quramındaǵı bas hám bağınuńqlı gáplerdiń qalay baylanısp kelgenin túsindirıń.

1. Adam balasına hawa, suw qanday kerek bolsa, mádeniyat ta son-day kerek. («E.Q.»). 2. Olenin Rossiya orayınan qanshelli alısláǵan sayın, oǵan óziniń burıńǵı ótken-ketkenleri de sonshelli qashıqlaǵanday kórinedi (L.Tolstoy). 3. Sawashtaǵı komandirler arasında jaw bekinisken qoǵandı alıw ushın baseki qanday háwıjlese, tıldaǵı komandirler arasında da ol-janı erte alıw ushın báseki sonday kúshli edi. (K.S.). 4. Meyli, meni kim qalay túsinsin, solay túsinsin. (T.Q.).

5. Qanday kóretuǵın bolsań sen meni,
Men de tap sonday kóremen seni.

6. Doktordıń sóylewi qanday bolsa, jazıwı da sonday shalt edi. (M. Nızanov).

84-shuniqiw. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıń hám olardıń qanday sóz shaqabı ekenin anıqlań.

1. Qızdıń atı qanday jaqsı bolsa, ózi de sonday pákize eken (G.Izimbetov). 2. Taras ushın Sarımbettiń turmısı qansha ayanıshlı bolsa, Sarımbet ushın Tarastıń turmısı da sonshellı ayanıshlı kórinedi (O.Bekbawlov). 3. Qos qanalastıń sırtqı pishinleri qanday uqsas bolsa, keypi xarakteri de sonday uqsas. (T.Q.). 4. Qız bala qansha bilimli bolsa, úy xojalıǵınıń jumısın meńgeriwi, sheberligi sol bilimge sáykes bolıwı kerek. (G.Izimbetov). 5. Azada kiyingenler qansha bolsa, alba-dalba bolıp kiyingenler onnan mıń ese. (T.Q.) 6. Qırq quraqtı qurap kórpeshe islegen qanday qıyın bolsa, aw-duzaq soǵıwdıń mashaqatı da sonday. (K.S.).

85-shuniqiw. Joqarıdaǵı shıńıǵıwǵa berilgen gáplerdiń úlgisinen paydalanıp, qanday-sonday, qanshelli-sonshellı, qalay-solay, qansha-sonasha, qatnaslıq sózlerin keltirip yadıńızdan tórt gáp jazıń.

Sorawlar:

1. Qanday gáplerge salıstırmalı baǵınıńqılı qospa gáp delinedi?
2. Salıstırmalı baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday qatnaslıq sózler arqalı baylanıadı?
3. Salıstırmalı baǵınıńqı gápke bir gáp tawıp, onıń modelin sızıp kórsetiń.

§20. Muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáp

Bas gáptiń quramında muǵdar-dáreje pısıqlawısh xızmetinde qol-lanılǵan siltew almasıǵınıń mánisin túsindiriwshı baǵınıńqı gápke **muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáp** delinedi.

Muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gápler, kóbinese eki qatnaslıq sózli bolıp, baǵınıńqı gápiniń bayanlawıshı shárt meyildiń -sa/-se forması arqalı bildiriledi.

Muǵdar-dáreje baǵınıńqı gáp bas gáp penen tómendegi qatnaslıq sóz hám baǵınıńqı gáptiń bayanlawısh forması arqalı baylanıadı:

a) baǵınıńqı gáptiń quramında neshe, qansha, bas gáptiń quramında sonsha qatnaslıq sóz qatnasadı. Mısalı: Ximiya neshe túrli boyaw shıǵarsa, sonsha túrli tufli bar. («E. Q.»).

b) baġınınqı gápte qanshelli, bas gápte sonshelli qatnaslıq sóz qollanıladı. Mısalı: Ğawashanı qanshelli álpeshlep tárbiyalasañ, ol sonshelli ónim beredi. («E.Q.»);

d) Baġınınqı gápte qanshama, bas gápte sonshama qatnaslıq sózleri qollanıladı. Mısalı:

Qanshama jıraq bolsam óziñnen men,
Qıyalımdı tartasañ sonshama meniñ. (T.M.).

2. Baġınınqı gáptiñ bayanlawışı -ğan/-gen formalı kelbetlik feyilge sayın tirkewishiniñ dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Bunday jaġdayda da muġdar-dáreje baġınınqılı qospa gáptiñ hárbir sınıarında qatnaslıq sózler qollanıladı. Mısalı: Ol qanshelli kewilli júrgen sayın, soldatları da sonshelli kewilli edi. (T.Q.).

Neshe, qansha →
-sa, ġanı sayın sonsha, sonshelli

Geyde muġdar-dáreje baġınınqılı qospa gáptiñ bas gápinde qatnaslıq sóz qollanılmay da keledi. Bunday jaġdayda qollanıлмаған qatnaslıq sózdiñ ornı gáptiñ mazmunınan belgili bolıp turadı.

86-shunıġıw. Kóshirip jazıñ. Muġdar-dáreje baġınınqılı qospa gápti dúziwshi qatnaslıq sózlerdi hám baġınınqı gáptiñ bayanlawışınıñ astın sıızıp kórsetiñ hám muġdar-dáreje baġınınqı gáptiñ bayanlawışınıñ bildiriliwin anıqlañ.

1. Balıq qansha kóp bolsa, aqsha da sonsha kóp boladı. (As.M).
2. Men qansha oylanıp otırsam, jasaġan jámiyetimnen, xalqımnan sonshelli qarızdar bolıp sezinemem. (T.Q.). 3. Qansha kóbirek oqıġan sayın, sonsha kóp oqıgım kele berdi (T.Q.). 4. Adamlardıñ siyasiy sanası hám bilim dárejesi qanshelli joqarılasa, biz demokratiya jolında sonshelli kóp unamlı ózgerislerge erisemiz («E.Q.»).

5. Qansha kóp tiyeseñ paxta, salını,
Bul jol sonsha qurġınlatar halıñdı.

(I.Y.).

87-shunıġıw. Berilgen gáplerdi oquñ. Bas penen baġınınqı gápti baylanıstırıwshı qurallardı anıqlañ hám olardıñ qanday sóz shaqabı ekenin aytıñ.

1. Maġan qansha kóp jumıs tapsırılса, sonsha isenim hám húrmet dep ayanbay atqarıwǵa tırısaman. (T.Q.). 2. Kim óz xalqın qansha súye bilsе,

xalqı onı sonsha súye bileği. (T.Q.). 3. Siz bizlerdi uslaw ushın qanshama mashaqatlansańız, biz de siziń izińizde sonshama mashaqatlandıq. (J.Saparov). 4. Mámleket qanshelli juwapkerli ekonomikalıq, sociallıq jaqtan talap qoyǵan sayın, ilimpazlardıń úlesi sonshelli úlken bolıwı tiyis. («E.Q»). 5. Jerge qansha tárbiya berseń, ol da saǵan baylıǵın ayamaydı (G.Izimbetov). 6. Jazıwshı jalǵızlıqta otırıp qansha kóp islese, xalıq massası menen sonsha tıǵız baylanıslı bolıp sóylese aladı. (T.Q.).

88-shunıǵıw. Tapsırma: Qansha-sonsha, qanshelli-sonshelli, qanshama-sonshama qatnaslıq sózlerin keltirip, 4-5 gáp dúziń. Olardıń baǵınıńqı gápiniń bayanlawıshınıń -sa/-se formalı shárt meyil arqalı bildiriletuǵının esapqa alıń.

Sorawlar:

1. Qanday gápler muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáp delinedi?
2. Muǵdar-dáreje baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday qatnaslıq sózler arqalı baylanıladı?
3. Muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáptiń modelin sızıp kórsetiń hám yadıńızdan bir misal tawıp aytıń.

89-shunıǵıw. Berilgen gáplerdi oquń. Olardıń hárqaysısınıń baylanıstırıwshı qurallarına qaray qanday gáp ekenin anıqlań.

1. Kim ózin biyikte sanasa, ol dostınan ayırıladı (T.Q.). 2. Bizin burınǵı háreketimiz sonday, biz bar imkaniyatlardan paydalanıwımız kerek («E.Q»). 3. Kimde júrek kúshli bolsa, qol da kúshli boladı. («Atalar sózi»).

4. Júreginde kimniń táme bolmasa,
Heshkimseden bolmas qorqıw-táshwishi.

(«Atalar sózi»).

90-shunıǵıw. Yadıńızdan baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh hám anıqlawısh baǵınıńqı gáplerge bir-bir gápten misal keltiriń hám baǵınıńqı gápti bas gápke baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıp kórsetiń.

91-shunıǵıw. Qatnaslıq sózli pısıqlawısh baǵınıńqı gáptiń hárbir túrine misallar tawıp jazıń hám baǵınıńqı gápti bas gápke baylanıstırıwshı qurallardı anıqlap, olardıń hárbir túriniń modelin sızıp kórsetiń.

92-shuniqiw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Baǵınıńqılı qospa gáplerdiń baǵınıńqı sıńarın taıp, olardıń bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısqanına tal-law jasań.

1. Hárkim qolında barına qanaat etip, quwanışlı jasasa, heshkimge jalınıshlı bolmaydı. («Atalar sózi»). 2. Hawanıń tazalıǵı sonday, onıń ju-par iyisinen hátte basıń awıradı. (B.Polevoy). 3. Hárkim dos tutıwǵa qurbi kelmese, onda dushpanǵa qarsı gúresiwde de tap sonday boladı. («Atalar sózi»). 4. Táربيya qansha jetik bolsa, xalıq sonsha baxıtlı boladı. («E.Q.») 5. Mina shashińdı páki qanday sıyırsa, tap sonday tıqırlap or. (I.Y.).

93-shuniqiw. Tómenдеги берилген моделдеги ноқатларdıń ornına tiyisli sózlerin qoyıp gáp dúziń.

- 1) Kim.....-sa, ol.....-dı/-di.
- 2) Kim.....-sa, onı.....-dı.
- 3) Kimniń.....-sa, onıń.....-dı.

§21. Sebep baǵınıńqılı qospa gápler

94-shuniqiw. Berilgen gáplerdi oqıp, baǵınıńqı gáplerdiń bas gápke qatnaslı mánilerine dıqqat etiń. Olarǵa bas gápke qatnaslı qanday sorawlar qoyılatuǵının anıqlań.

1. Kesh bolıwdan arqadan qattı samal esip, dáryanıń ishi ala burqan dúbeley boldı. (K.S.) 2. Kewillerimiz de atız betke, adamlar arasında bolıwǵa shulǵıǵanlıqtan, bizler de solay qaray asıqtıq. (Ó.X.) 3. Jer ızǵar bolǵan soń, tamniń tırnaǵı da tozıptı. (Ó.A.) 4. Men keshikpeymen, sebebi meniń familiyam alfavit boyınsha eń aldında. (S.S.) 5. Patshalıǵım ádil bolsın dep, shopan bolıp ótken kúnlerimdi umıtpadım. (I.Q.)

Baǵınıńqı gápi bas gápтеги is-hárekettiń isleniw sebebin bildiretuǵın qospa gápтіń túrine **sebep baǵınıńqılı qospa gáp delinedi.**

Sebep baǵınıńqı gáp **nelikten?, ne sebep?, ne sebepli?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Sebep baǵınıńqı gáp penen bas gáp eki túrli jol menen baylanıladı:

- 1) baǵınıńqı gápтіń bayanlawısh forması arqalı; 2) baǵındırıwshı dánekerler arqalı.

1. a) baġınınıqı gáptiń bayanlawıshı **-ġanlıqtan, -genlikten, -ıp/-ip, -p, -may/-mey** qosımtalı hal feyillerden bolıp, bas gáp penen baylanısadı. Mısalı: Ol da mayda qamıslıqtıń ishinen **kiyatırġanlıqtan**, erkek ya hayal ekeni belgisiz edi. (*Sh.S.*) Usı jumısshılardıń qolı menen materiallıq baylıgımız **kóbeyip**, qala hám awıllarımızdıń kelbeti tanımaslıq dárejede ózgermekte. («*E.Q.*») Al, shoyın qazanlar **ótpey**, iyeleri olardıń bahaların kemitiwge májbúr bolġan. (*Q.A.*);

b) **-ġan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyilge **soń, keyin, sayın, sebep-li, ushın** tirkewishleriniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Shayıqtıń dıqqatı at qosshısına **awġan soń**, Maman da atınıń júwenin tartıp izirek júrdi. Kókiregi ósken jas biy bul gápti birinshi ret **aytqanı ushın**, Amanlıq heshteńe dey almay tıǵıldı. (*T.Q.*) Egis waqtı **bolġanı sebepli**, ákesi kelmedi. (*M.D.*) Dúbeley **kúsheygen sayın**, tolqınlar sekiriwin shaqqanlatıp atır. (*O.B.*)

d) geyde **-sa/-se** qosımtalı shárt meyilden boladı. Mısalı: Qara bult oynap shıǵıp **jılıssa**, álem jarq ete qaladı. (*K.S.*)

2. baġınınıqı hám bas gáp **sebebi, óytkeni, nege deseń** t.b. sıyaqlı baġındırıwshı dánekerler arqalı baylanısadı. Bul dánekerler arqalı baylanısқан baġınınıqı gáptiń bayanlawıshı, kóbinese betlik feyillerden boladı. Mısalı: Abduraxman sol jerde qaldı, **óytkeni** úydiń iyesi bul waqıtta úyinde emes edi. (*Q.D.*) Alańlıqtan shıǵıp uyqılawdı uyǵardıq, **nege deseń** kúndiz alǵa júriw qáwipli edi. (*A.G.*)

95-shınıǵıw. Oqıń. Sebep baġınınıqlı qospa gáptiń jay gápleriniń qalay baylanısp kelgenin hám baġınınıqı gápiniń bayanlawıshınıń bildiriliwin túsindirip.

1. Adam onsha kóp bolmaġanlıqtan, jaydıń dógeregi qurı alań bolıp qaldı. (*O.X.*) 2. Aspandı tegis bult qaplap, kún gúńgirt tarta basladı. (*Sh.S.*) 3. Bizler onıń ósek sózlerin áshkaralaġannan keyin, bul endi meniń jaqın adamlarımdı ósek penen záhárlep, buzıp júripti. (*T.N.*) 4. Jalpıdap jar qulaġan sayın, ol selk etip ján-jaǵına alaqlaydı. (*Sh.S.*) 5. Ol sózge dilwar bolġanı sebepli, toy-mereke bolsa, jas jigitler aǵa retinde aldına alıp basshı etedi. (*T.Q.*) 6. Gúlayda onıń bul sózin esitpedi, sebebi bul waqıtta poezd ornınan qozǵalıp júrip ketken edi. (*T.N.*) 7. Burın kóbinshe Jiyemurat qolına qoy baylap jatatuǵın edi, óytkeni onıń uyqısı qattı edi. (*M.D.*)

96-shınıǵıw. Dáslep feyil bayanlawısh arqalı baylanısқан, sońınan baġındırıwshı dánekerler arqalı baylanısқан sebep baġınınıqlı qospa gáplerdi terip, kóshirip

jazırn. Jazırwda jay gáplerdiń arasına tiyisli irkilis belgilerin qoyıwdı umıtpań. Bayanlawıshına qarap baǵınıńqı hám bas gáplerdiń baslawıshlarınıń astın sızırn.

1. Biz bunı isley alamız sebebi jaqtılıq biz tárepte. (*As.M.*) 2. Paxta terimine járdemge kelgen qala xalqınıń barlıǵı qayıp kelip jumıs bijnadı. (*T.Q.*) 3. Tóbedegi jalǵız kishkene ǵana pátikten basqa jerden jaqtılıq túspeytuǵın bolǵannan soń ójireniń ishi kútá qarańǵı. (*A.Sh.*) 4. Seripedey sozılıp omırtqası úzilgen soń ondatra sılıq etip qayıqtıń ultanına quladı. (*K.S.*) 5. Bizin jańa qońsımız da soǵan mezges nege deseńiz bizler jerdi jańadan ashtıq, qonıstı jańadan bastıq. (*Ó.X.*) 6. Basqalar qalaǵa qarasın kórsetpeydi óytkeni adım jerge tintiw, qaraw kútá qáwıplı edi. (*A.O.*)

§22. Nátiyje baǵınıńqılı qospa gáp

Bas gápтеги is-háreket, waqıyanıń isleniw nátiyjesin, juwmaǵın bildiretuǵın qospa gápке **nátiyje baǵınıńqılı qospa gáp** delinedi.

1. Nátiyje baǵınıńqı gáp bas gápтен keyin keledi hám bas gáp penen *sonlıqtan, sol sebepli, sol ushin, sonıń ushin* sıyaqlı baǵındırıwshı dánekerler arqalı baylanıadı. Mısalı: Kóbisiniń nawaları, suw saqlaǵıshlar joq, sonlıqtan qudıqtıń suwları qumǵa sińip nátiyjeli paydalanılmay atır. («E.Q.»). Hámmesine ózi jaqsı túsinedi, sol sebepli Gúlbiyke sır bermey tıńlap otır. (T.Q.).

2. Nátiyje baǵınıńqı gáp bas gáp penen nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, sonıń saldarınan, aqıbetinde, sonıń arqasında t.b. dánekerlik xızmettegi sózler arqalı da baylanıadı. Mısalı: Geypara adamlar meni tıńlaǵısı kelmedi, nátiyjede suwdıń kiyatırǵan jaǵındaǵı birinshi hám ekinshi qayshını suw basıp ketti. (T.N.). Suw keldi, suwǵa qandırıldı, aqıbetinde shól gúlzarǵa aynaldı (Sh.R.). Adamlardıń kóbisi jumısqa kesh shıǵadı, sonıń saldarınan norma orınlanbaydı. (A.Á.).

97-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqırn. Nátiyje baǵınıńqı gáp penen bas gápтіń qalay baylanısqanı hám onıń orın tártibin aytırn.

1. Siz meniń atamnıń qolınan kóp duz ishken adam ekensiz, sonıń ushın men sizdi ózimniń atamday kóremen. (B.B.). 2. Qorıqtaǵı jalǵız-aqlar adamnan qorıqpaydı, sonlıqtan olardı jaqsı baqlawǵa boladı. (V.B.).

3. Xalqımız Ámiwdáryanı jılawladı, sonıń nátiyjesinde salıgershilik xojalıqların shólkemlestiriwge múmkinshilik alıp otırmız. (T.N.). 4. Barlıǵı maǵan sıylıq berdi, sonıń arqasında meniń sıylıǵım birtalay boldı. (N.N.). 5. Ákemniń ózinen úlken aǵası biyperzent eken, sol ushın meni qáyinbiykesiniń etegine salıptı. (Ó.X.).

98-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıp, qaysısı tiykarǵı dáneker, qaysısı dánekerlik xızmettegi sóz ekenin aytıń.

1. Kún ayaz edi, sol ushın bala qalıń kiyingen. (Ó.X.). 2. Kóp uzamay shigitleri jer betine shıqtı, sonlıqtan ǵawasha nállerin siyrekletiw hám tárbiyalaw mapazı baslandı. (Ó.X.). 3. Ol elatlı punktlerden alıs, sol ushın sol jerden jumısshılar posyolkasın salıw gerek. (S.S.). 4. Men okeanniń túbinde turman, sonıń ushın da bizler hesh waqıtta bir-birimizdi kórgenimiz joq. (ertekten). 5. Emlewshi shıpakerler onıń operaciya etilgen ayaǵın uwqalaw, keriw hám sozıw usılların iske asırdı, nátiyjede ayaq burıńǵı qáddine kele basladı. (Ó.X.).

99-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Sonlıqtan, sonıń ushın, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, sonıń arqasında dáneker hám dánekerlik xızmettegi sózlerdiń hárbirine yadıńızdan hám kórkem shıǵarmalardan gáp tawıp jazıń.

Sorawlar:

1. Qanday gáplerge nátiyje baǵınıńqılı qospa gáp delinedi?
2. Nátiyje baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday dánekerler arqalı baylanısadı?
3. Nátiyje baǵınıńqı gáptiń orın tártibin aytıń.

§23. Maqset baǵınıńqılı qospa gáp

Baǵınıńqı gápi bas gáptegi is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın qospa gápke **maqset baǵınıńqılı qospa gáp** dep ataladı.

Maqset baǵınıńqı gáp **ne ushın?, ne maqset penen?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Maqset baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı tómendegishe bildiriledi:

a) atawısh feyllerge **ushın** tirkewishiniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Dáryanıń arjaǵındaǵı jer biykarǵa **jatpawı ushın**, dáryaǵa kópir salıw gerek. (Q.x.e.) Dushpandı jeńgendey kúshke **iy**

bolıwımız ushın, biziń hám nanımız, hám snaryadımız bolıwı kerek. (*Sh.A.*);

b) buyırıq, tilek, anıqlıq hám shárt meyillerge dánekerlik xızmet-tegi **dep** sóziniń dizbeklesiwı arqalı bildiriledi. Mısalı: Toyǵa kelgen-ler ǵarq bolıp **toyınsın dep**, mol-molaqay qazan astırıp atır. (*T.Q.*) Olar hámme waqta joqarı zúraát aladı dep, bizler úmit etetuǵın edik. (*K.S.*) Shad zamanda shaǵlap **dáwrán súrsek dep**, júz elli procent altın **bersek dep**, ǵalaba ılgaldı urısın kóriń. (*T.J.*)

100-shınıǵıw. Oqıń. Maqset baǵınıńqı ǵáptiń bayanlawışınıń bildiriliwin hám bas ǵápke qatnaslı qanday sorawǵa juwap berip turǵanın anıqlań.

1. Biraq men, zúraátı sen kóp bersin dep, gülli imkaniyattı tuwdırıp qoyıppan. (*Ó.X.*) 2. Olar hámme waqta joqarı bilim aladı dep, bizler úmit etetuǵın edik. 3. Ondatra súyrep ketpesin dep, ernektegi qamısqa qaqpandı muqıyatlap baylap qoydı. (*K.S.*) 4. Bul balanı bizler de shayangá shaqqızıp óltireyik dep, ekewi balanıń awılına baradı. (*Q.x.e.*) 5. Ókpe-giyne kóbeyer dep, bul saparı Durdana apaydıń güllerin Hürlimanǵa aytqan da joqpan. (*Ó.X.*) 6. Eldiń kózine túspeyik dep, olar awıldan tasalanıp köldiń jiyegi menen jorttı. (*T.Q.*)

101-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Maqset baǵınıńqı ǵáptiń baslawış hám bayan-lawışınıń astın sızıp, baǵınıńqı ǵáptiń bayanlawışınıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın anıqlań.

1. Ózime kóz ótpesin dep,
Ot tutatqan paxtaǵa.
Muz jarılıp ketpesin dep,
Qaǵıp qoyǵan atlama.
2. Órteń kólge may salıptı,
Ot tezirek óshsin dep.
Qara jerge aw salıptı,
«Quday berse tússin» dep.
3. Jol-jónekey sálem berip ótsem dep,
Qaǵıp kirdim yarım ásir qapısın. (*T.J.*)
4. Nawqan tuttım, xalqım jipek kiysin dep,
Dos quwanıp, dushpanlarım küysin dep.

Mángilik baxittıń jipek bayrađın,
Tań samalı talwaslanıp súysin dep.

(I.Y.)

102-shınıǵıw. Maqset bađınıńqılı qospa gáplerdiń irkilis belgisin qoyıp kóshirip jazıń. Bađınıńqı gápti bas gápke baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıń.

1. Sonda da Fedya jaradarlarǵa járdem beriw ushın ol sanitarlarǵa qosılıp óziniń joldas balaları menen jaradarlarǵa dári-dármaq aparıp bergen. (T.Q.) 2. Keshqurın Tawmurat shaqırıp atır dep pochtalyon bala keldi. (K.S.) 3. Men sizlerge Volodyanıń tikken teregin kórsetemen dep ğarrı ornınan turdı. (A.Bek.) 4. Sudya onıń paydasına isti sheshiw ushın asxananiń xojayını oǵan sıylıq ákelip berdi. (Q.x.e.) 5. Men, bul bala bir náirse aytpaqshı shıǵar dep onıń qasına otırdım. (I.Q.)

103-shınıǵıw. Berilgen gáplerden sebep bađınıńqılı qospa gáplerdi bir bólek, maqset bađınıńqılı gáplerdi bir bólek kóshirip jazıń. Olarǵa tiyisli sorawlar qoyıp, bir-birinen ózgesheligin túsindirıń.

1. Men seniń menen ketetuǵın bolǵan soń, atam juwap bermey otırǵan shıǵar. (T.N.) 2. Qasındaǵılar bul háreketimdi sezip qoymasın dep, men sır bermewge tırıstım. (Á.Q.) 3. Atamurat Serjanniń qolın tartıp alıwdı talap etkennen keyin, ol da qalsha qarap qaldı. (T.Q.) 4. Patsha, óziniń eshki qulaǵı tuwralı shashtárezler xalıqqa aytıp qoymawı ushın, basın shawıp taslawǵa buyıradı. (Q.x.e.) 5. Bul balıqlardı ózim aparıp beremen dep, mollanıń kishi balası alıp ketedi. (Q.x.e.) 6. Miynetti jasıńnan súygen soń óziń, jańa ómirge aralastıń, Arıwxan. (Q.Y.)

§24. Shárt bađınıńqılı qospa gáp

104-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Bađınıńqı gáp penen bas gáptiń mánilik qatnasına dıqqat etiń hám bađınıńqı gáptiń bayanlawıshınıń bildiriwin aytıń.

1. Eger de qaynap turǵan kólden júzip ótseń, men saǵan mıń attı sıylıqqa beremen. («Aziya xalıqlarınıń ertekleri») 2. Aldımızda japtıń biyik kópiri bolmaǵanda, bálkim, biz oǵan jete almas edik. (Q.D.) 3. Bul princip iske aspaǵansha, jerde ızǵar saqlanbaydı. («E.Q.») 4. Adamnıń kewil sarayı dúziw bolsa, isi rawaj tabadı. (Ó.X.)

Бағınıңқы гáпи бас гáптеги is-háрекеттің isleniw ya islenbew shártin bildiretuǵın qospa gáp **shárt baғınıңqılı qospa gáp** dep ataladı. Shárt baғınıңқы gáp **ne qılsa?, ne qılǵanda?, qáytkende?, ne qılmaǵansha?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Shárt baғınıңқы gáptiń bayanlawıshı tómendegi feyillerden boladı:

1) **-sa/-se** formalı shárt meyilden boladı. Mısalı: Hár brigadanı sawatlı adamlar **basqarsa**, jumıslar pútkilley basqasha bolar edi. (*X.S.*)

2) orın sepligindegi **-ǵan/-gen** formalı kelbetlik feyil arqalı bildiriledi: Jumagúl **bolmaǵanda**, búgin men dúzde qalatuǵın edim. (*T.Q.*) Qıyınshılıqlar **saplastırılǵanda**, keyin **shegindirilgende ǵana**, payda bolatuǵın ájayıp isenim sezimi de keledi. (*«E.Q.»*);

3) hal feyildiń **-may/-mey, -ǵansha/-genshe** túrлерinen hám **-may/-mey + turıp** kómekshi feyiliniń dizbeklesip keliwinen boladı. Mısalı: Isenim **bolmay**, is ónbes. (*Naql*) Sariev **aralaspaǵansha**, bul kelispewshilik lawlaǵan ottay basılmaytuǵın boldı. (*Q.D.*) Planetanıń erigen yadrosı **bolmay turıp**, magnit maydanınıń dúziliwi múmkin emes. (*«E.Q.»*)

Анлатıw: Shárt baғınıңqılı qospa gáptiń mánsi anıq, kúsheytilip aytılganda baғınıңқы gáptiń basında **eger, eger de** dánekerleri qollanıladı. Mısalı: **Eger** kimde-kim maǵan dus kelgen oqıwshı bola beredi dep oylasa, ol qátelesedi. (*Sh.A.*) **Eger** Atamurat darǵa bolmaǵanda, meni de bul jaqqa kirgizbeytuǵın edi. (*K.M.*)

105-shınıǵıw. Oqıń. Shárt baғınıңqılı qospa gáptiń baғınıңқы gápinin bayanlawıshınıń qanday feyillerden bolǵanın hám sorawların aytıp beriń.

1. Qay jerde jigerli miynet etip isińnen jaqsı nátiyje shıǵarsañ, hámme jaqsı kórip sıylaydı, húrmet etedi. (*X.S.*) 2. Eger búgin jem kelmegende, úyimizdegi napaqamızdı qoyǵa beretuǵın edik. (*Ó.X.*) 3. Házirgi waqıtta siziń xızmet etiwinizdi xalıq talap etse, qalayınsha bas tarta alasız. (*X.S.*) 4. Eger qarapayım balta seniń xojalıǵınıń asıraytuǵın bolsa, onda mınaw baltalar saǵan onnan da kóbirek payda keltiredi. (*L.x.e.*) 5. Birlik bolmay, tirilik bolmas. (*Naql*) 6. Mine, sonıń ushın da geliy bazasında jasalma atmosferanıń optimal variantı tabılmaǵansha, bunnan bılay da izertlewlerdi dawam ettiriw zárúr. (*«E.Q.»*) 7. Jer tegis bolmay, egis bolmaydı.

106-shuniqıw. Kóshirip jazıń. Shárt baǵınıńqı gáptiń baslawıshı hám bayanlawıshınıń astın sızıń, bayanlawıshtıń bildiriliwin hám bas gápke qatnaslı sorawların anıqlań.

1. Eger kem-kemnen boran údey berse, mómin qoy biysharalar ne qıladı. (*Ó.X.*) 2. Eger balıqları kórinbegende, jurt irkilmes edi. (*T.Q.*) 3. Eń aldı menen adamnıń kewil sarayı dúziw bolsa, isi de ońǵa júredi. (*Ó.X.*) 4. Adam qatnaspay turıp, korabllerdi basqarıw, Veneraǵa barıp túsiw múmkin bolmaydı. («*E.Q.*») 5. Birlik bolmasa, tirilik bolmaydı. (*Naqıl*) 6. Eger de brigada aǵzaları oǵan tuwısqanlarsha járdem bermegende, heshqashan da ol jaqsı burawlawshı bolıp jetise almaǵan bolar edi. («*E.Q.*») 7. Kósewiń uzın bolsa, qolıń kúymeydi. (*Naqıl.*) 8. Jumagúl bolmaǵanda, búgin men dúzde qalatuǵın edim. (*T.Q.*) 9. Samalǵa qarsı qarasań, betińniń terisin julıp alǵanday ashıydı. (*O.X.*)

107-shuniqıw. Berilgen baǵınıńqılı qospa gáplerdi oqıń. Olardıń ishinen shárt baǵınıńqılı qospa gáplerdi terip jazıń. Shárt baǵınıńqılıń bayanlawıshınıń hám dánekerleriniń astın sızıp kórsetiń hám shárt meyilden bolǵan bayanlawıshlardıń neshinshi betlerde qollanııp turǵanın aytıń.

1. Dushpan bizdi joq etiwdi tilese,
Biz de qáhár lenip qabaq úyemiz. (*L.K.*)

2. Eger men júdá keshiksem, barlı-joqlı qılıp shóp-shardan waqtı-waqtı tasla. (*Ó.X.*) 3. Bult barǵan sayın qublaǵa serpilip, mayda silpi qaldırıp baratır. (*Sh.S.*) 4. Sın dúzelmey, min dúzelmes. (*Naqıl*) 5. Muratov awzın jasqamay-aq, esen sózin aytıp bolıp ornınan túrgeldi. (*Ó.X.*) 6. Tóresh awıldan kelmey, onıń anası hesh uyqılamaytuǵın edi. (*N.D.*) 7. Aynaxan rayonnan kelmey, men sizge hesh nárese ayta almayman. (*X.S.*) 8. Biybi-gúl kórinbey ketkenshe, ol izinen tigilip qarap turdı. («*A.*») 9. Qolı perde sımalarına jaqınlassa boldı, duwtardıń ózi shertilip atırǵanday boladı. (*Ó.X.*)

§25. Qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp

Jay gápleriniń mánisi bir-birine qarama-qarsı bolǵan qospa gápke **qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp** delinedi.

Qarsılas baǵınıńqı gápler **ne qılsa da?, qáytse de?, ne qılǵan menen?, qáytken menen?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Бағиниңқи гáптиң bayanlawışları, kóbinese tómenдеги sózlerden boladı:

a) shárt meyildiń **-sa/-se** qosımtasınan keyin janapaylıq xızmet-tegi **da, de** kómekshi sóziniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: Jumagúl jıllı sózge **jadırasa da**, Shernazardıń júzi solıńqı edi. (Ó.A.) **Gúl solsa da**, kewiller solmas. (I.Y);

b) **-ğan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyilge **menen** tirkewishi hám qarsılaslıq máni beriwshi **bolmasa** sóziniń dizbeklesip keliwinen boladı: Olar **ketken menen**, top buzılmadı. Murat shayıq Mamannıń aqılına, danalıǵına, jasınan **isengen menen**, bunday shápiк tapqır-lıǵına isenimi kem edi. (T.Q);

d) baris seplik qosımtalı kelbetlik feyil hám atawış feyilge **qaramastan** tirkewishiniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: Adam-lar qansha ústemlik hámir menen **topılıp kiyatırǵanına qaramastan**, olardıń gáp tıńlap irkilgenine Esengeldi júregin bastı. (T.Q.) Quyash qanshelli **kúydiriwine qaramastan**, biz jıyın-terimge tayarlıqtı dawam ettirdik. («E.Q».)

Añlatıw. Shárt meyilden keyin **da, de** kómekshi sózleri dizbekle-sip kelgen menen, barlıq jaǵdayda qarsılaslıq máni añlata bermeydi. Mısalı: Tosınnan iyt **úrse de**, ol shorshıp ketedi. (B.B.) Bul gáp sebep mánisinde baylanısıp kelgen, **onıń shorshıp ketiwine tosınnan iytıń úriwi sebepshi**, sorawı—**ne qılsa da?**

108-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qarsılas baǵınıңqı gáplerdeń baslawış hám bayanlawışınıń astın sızıń. Baǵınıңqı gáptiń bas gáp penen qanday sózlerdeń járdemi arqalı baylanısqańın túsindiririń.

1. Qıs qanday qattı kelse de, olardıń ekewi de qoralarınan qoy júdetip suwıqqa asha tuyaқ bermeydi. (Ó.X.) 2. Birneshe ret qala jaqqa qayta-qayta qaray tınıshsızlınsaq ta, keletuǵın adamlardan xabar bolmadı. (M.D.) 3. Avgust ayınıń bas gezi bolǵanı menen, kún ele ıssı. (Ó.X.) 4. Kóp adamnıń eńsesine mingen tas janın mújigen jegi bolıwına qara-mastan, jıllar boylap qonısı payanlamaǵan xalıq ushın úlken úmit qurılısı boldı. (T.K.) 5. Baymurat tek qońsılardıń úyine kirip shıqqanı bolmasa, ol hesh jaqqa shıqqadı. (J.Sap.) 6. Sesi qansha hálisiz shıqqan menen, Temirxan ata onıń pikiriniń hámмесine túsindi. (T.Q.) 7. Ol ákesi jaqqa baraman dep qansha talpınsa da, onı heshkim jibermedi. (T.X.)

109-shuniqiw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattırn ornına qarsılas máni jasawshı kómekshi sózlerdiń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáptin bas gápke qatnaslı sorawların aytıń.

1. Bunı maman balıqshılar sezse ... olar qoldırn qısqalıǵın bildirgisi kelmedi. 2. Mátniyaz keshte kelip jatqanı ... otawdıń ráhátin Ájiniyaz kórip júr. (K.S.) 3. Petka qansha sır bergisi kelmeǵen ... bári maǵan málim. (Sh. S.) 4. Kesh bolıwına ..., hawa qapırıq tarttı. 5. Tósengenleri shiy, shıpta, jambaslaǵanları ishi sholanga tolı teri kópshikler bolıwına ..., qostıń ishi oǵada kewilli edi. (T.Q.) 6. Qızlar qarsı bolsa ... olar tıńlamadı. («Á.j.») 7. Kún ashılayın degen..., samal áneyi emes edi. (A.Á.)

110-shuniqiw. Ózlerińiz oyınıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan shárt hám qarsılas baǵınıńqılı qospa gáptiń bildiriliwiniń hárbir túrine bir mısaldan gáp tawıp jazıń hám olardı gáp aǵzalarına tallań.

BAǴINIŃQILI QOSPA GÁPLERDI TÁKIRARLAW BOYINSHA SORAWLAR HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qanday gápler baǵınıńqı qospa gáp dep ataladı? Onıń dizbekli qospa gápten ayırmashılıǵın aytıń.
2. Baǵınıńqılı qospa gáp ne ushın bas hám baǵınıńqı gáp bolıp bólinedi?
3. Baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısadı? Atap aytıń.
4. Baǵınıńqı gáptiń xızmeti hám mánisine qaray neshe túrge bólinedi?
5. Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń qaǵıydasın aytıń hám onıń qaysı túrleri qatnaslıq sózler arqalı dúziledi?

111-shuniqiw. 1-tapsırma. Gáplerdi oqıń. Ondaǵı baǵınıńqı hám bas gáplerdi anıqlań. Baǵınıńqı gáp penen bas gáp qanday qurallar arqalı baylanısıp kelgenin túsindirıń.

1. Jer silkinip aspan astı qanshelli shayqatılsa, átiraptı duman sonshellı dárejede qaplap aldı. (M.Dáribaev). 2. Qaysı jer ıq bolsa, sol jerge úrgin qar úyiledi. (Ó.X.). 3. Iyne qayda bolsa, sabaq ta sonda (naqıl). 3. Asaw Araldıń minezi qanday ójet bolsa, qoynındaǵı balıqlarınıń óris ózgertiwi de sonday qubılmalı (K.Sultanov). 4. Úmit qansha joqarı bolsa, adam da sonsha dárejede rawajlanadı. (J.Bazarbaev). 5. Daraqqa qansha mol jemis pitse, shaqaları sonsha tómen iyiledi. (naqıl). 6. Adam had-

al miyneti menen tábiyatqa qanshama gózzallıq bağısh etse, gózzal tábiyat ta adamğa sonshama yosh, ilham, gózzal ómir bağısh etedi. (J. Ay-murzaev). 7. Áwelgi kúnleri Ismayıl qay jerde bolsa, Nursulıw da sol jerden tabılıp júrdi. (M. Nızanov). 8. Kim tek haqıyqatlıq tárepinde bolıp, jaqsılarga isense, sır saqlay bilsa, hesh kimnen dámelanbese, ósekler menen shuğıllanbasa, tek hadal miyneti menen hadallıqta jasasa, ol hesh kimnen, hátteki Táńritaalanıń ózinen de seskenbey jasay aladı. (T.Q.).

112-shınıǵıw. 2-tapsırma. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gápti bas gáp penen baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıp anıqlań hám olardıń baǵınıńqı gáptiń qayısı túri ekenin aytıń.

1. Siz qalay ómir súr deseńiz, solay ómir súrgim keledi. (T.Q.). 2. Qayta qay jerde qıyınshılıq bolsa, sol jerge barıp islew qızıqlı emes pe? (I.Q.). 3. Adasıma juwaplar qaytarıw ústinde qansha kóp oylansam, sonsha janım egewlenedi. (T.Q.). 4. Kim jerge qansha hadal xızmet etse, sol jer de oǵan hadal xızmet etedi. (T.Q.). 5. Adam qay jerde bolsa, onıń mehir muhabbatı, watan saǵınıshı da sol jerde boladı. (A. Paxrat-dinov). 6. Qaysı insan bul dúnyanıń sırları hám óz doslarınıń minez-qulıqları jóninde qansha sayız túsinikke iye bolsa, ol sonsha dárejede gúmanshıl. (T.Q.). 7. Men siz benen qanshelli jaqın islessem, sonshelli ómirge degen súyispenshiligim artadı. (M. Nızanov).

113-shınıǵıw. 3-tapsırma. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına bas gáplerdegi qollanılmaǵan qatnaslıq sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń bas gápti sıpatlaw mánilerin túsindirıń.

1. İnsan ózligin sezinip, ózin qanshelli túsine baslaǵan sayın, kúndelikli jiberetuǵın qáteleri ..... azaya beredi. (T.Q.) 2. Atlar qansha kóp bolsa, shabandozlar da ... kóp edi. (Sh. Seytov.). 3. Ańshılar qanshelli kiyikti quwsa, kiyik ... qashıwın tezletti. (T.Q.). 4. Kimde júrek kúshli bolsa, ... qol da kúshli boladı. 5. Men endi ózimdi qansha baxıtlı sezsem, ol ózin ... zor baxıtlı sezedi. 6. Eger kimde-kim ilim hám óner jolı menen ullı adamlardıń ónerin úyrense, ... qádiri barlıq jerde joqarı boladı. («Atalar sózi»).

114-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Baǵınıńqılı qospa gáplerdiń quramındaǵı bas gáp xızmetindegi siltew almasıǵın túsindirip kelgen baǵınıńqı gáptiń hárbir túrine bir-bir gápten bes gáp tawıp jazıń.

BAĞINIŇQILI QOSPA GÁPLER BOYINSHA TEST SORAWLARI

Berilgen gáptiń qatnaslıq sózli bağınıńqılı qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

Kim jerge hadal miynet etse, sol jer de oğan hadal xızmet etedi. (T.Q.).

- A. Bayanlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- B. Toliqlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- C. Pısıqlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- D. Baslawısh bağınıńqılı qospa gáp

Qatnaslıq sózli bağınıńqılı qospa gáptiń qaysı túri ekenin tabıń.

2. Qaysı jer ıq bolsa, sol jerge úrgin qar úyiledi. (Ó.X.).

- A. Baslawısh bağınıńqılı qospa gáp
- B. Bayanlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- C. Toliqlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- D. Pısıqlawısh bağınıńqılı qospa gáp

Qatnaslıq bağınıńqılı qospa gáptiń qaysı túri ekenin sheshiń.

3. Adam balasına hawa, suw qanday kerek bolsa, mádeniyat ta sonday kerek. (X.S).

- A. Toliqlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- B. Anıqlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- C. Bayanlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- D. Pısıqlawısh bağınıńqılı qospa gáp

Qatnaslıq sózli bağınıńqılı qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

4. Kimge ata-anası ırazi bolsa, oğan quday ırazi (T.Q.).

- A. Baslawısh bağınıńqılı qospa gáp
- B. Bayanlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- C. Anıqlawısh bağınıńqılı qospa gáp
- D. Toliqlawısh bağınıńqılı qospa gáp

Pısıqlawısh bağınıńqılı qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

5. Ülken ala kózleri ústi-üstine jıılıqlap, ájim basqan betlerde quwanış payda boldı. (J.Sap).

- A. Waqıt bağınıńqılı qospa gáp
- B. Sın bağınıńqılı qospa gáp
- C. Sebep bağınıńqılı qospa gáp
- D. Shárt bağınıńqılı qospa gáp

6. Eger bizlerdiń ashqan jańalıgımız jerge apatshılıq keltiretuğın bolsa, onday jağdayda biz jerge heshqanday zıyan keltirmewge ant etemiz. (Sh.A.).

- A. Orın bağına qospa gáp
- B. Qarsilas bağına qospa gáp
- C. Shárt bağına qospa gáp
- D. Maqset bağına qospa gáp

7. Siz meniń atamniń qolınan kóp duz ishken adam ekensiz, sonıń ushın men sizdi ózimniń ákemdey kóremen. (B.B.).

- A. Salıstırmalı bağına qospa gáp
- B. Sebep bağına qospa gáp
- C. Sın bağına qospa gáp
- D. Qarsilas bağına qospa gáp

8. Gúz máwsimi baslanıp dáryanıń suwı tartılğan soń, kólge quyıp turğan ózektiń saǵası kesilip edi, balıqlar atawlap qaldı. (K.S.).

- A. Kóp bağına qospa gáp
- B. Teń bağına qospa gáp
- C. Aralas bağına qospa gáp
- D. Izbe-iz bağına qospa gáp

KÓP BAĞINIŃQILI QOSPA GÁPLER

Quramında eki yamasa birneshe bağına qospa gápke **kóp bağına qospa gáp** delinedi.

Kóp bağına qospa gápniń bağına qospa gápleri bas gápke eki túrli jol menen baylanıadı. Olardıń geyparaları bir-birine gárezsiz, tikkeley bas gáp penen baylanıadı da, al ekinshi birewleri bir-birine gárezli bolıp, izbe-iz bağına qospa gápke baylanıadı. Olar usı sıyaqlı ózgesheliklerine qaray teń bağına qospa gáp hám izbe-iz bağına qospa gáp bolıp ekige bólinedi.

§26. Teń bağına qospa gáp

115-shınıǵıw. Berilgen bağına qospa gáplerdi oqıń. Olardıń neshe gápten dúzilgenine dıqqat etiń. Bundaǵı bas hám bağına qospa gáplerdi aytıń.

1. Jolbarıs qanshelli uzaqlasqan sayın, qanshelli onıń qamıslardı jarıp baratırğan tasırlısı semgen sayın, ol da sonshelli quwandı. 2. Ele báhardıń ushlıǵı kórinbese de, quyashtıń jaǵımtallı shuwaǵı menen jer beti

puwlasqanday bolıp, tónbektey shókken tońlar kem-kemnen mumday jibisti. 3. Sahipjamal arı-beri júrgenshe, kún kóterilip, duman tarqap ketti. (L.X.). 4. Záripbay shıǵıp ketken soń, Jumagúl qaytadan turıp, ol anası jatırǵan as úyge kirdi. (T.Q.) 5. Qarshıǵa kelgennen keyin, olar da islep atırǵan jumısların toqtatıp, hámmesi gúrrińlesip, shay iship aldı. (J.S.).

Бағınıńқы гápleri bir-birине гáрезсіз, tikkeley bas гáпке байланısқан qospa гáпке теń бағınıńқыlı qospa гáп delinedi.

Мıсалı: Tal shaqaları bórtik shıǵarıп, kók maysalar shıǵıp, giya dalalarǵa kók kórpесin japqanday boldı. (J.S.).

Bul kóp baғınıńқыlı qospa gáptiń baғınıńқы gápleri bir-birине gáрезсіз, bas гáпке tikkeley байланısıp kelgen. Olardı tómenдегіshe keste túrinde kórsetiwge boladı:

1. Tal shaqaları bórtik shıǵarıп, giya dalalarǵa kók kórpесin japqanday boldı.

Kók maysalar shıǵıp, giya dalalarǵa kók kórpесin japqanday boldı.

116-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń baғınıńқы gápleriniń neshe gápten dúzilgenin hám bas гáпке qatnaslı qanday mánide qollanılıп turǵanın aytıp beriń.

1. Nar qamıslardıń úpildirigi qońızday dızıldap, quw japıraqları qaltırıp shuwlasıp, kóldiń ishi arpalısıp jawdıń súrenindey qulaqqa qáweterli esitiler edi. 2. Otırıspa tarqap, hámme atlanarda, Esengeldi biy irkilip, Sultanbay jekke qaldı. (K.S.). 3. Hawa rayı jıllı bolǵan soń, jer kúnнен náhár alıp, tamırlar menen japıraqlar qaytadan pashalap shıǵıp, geybir tıqır bolıp qalǵan góne túbirlerge de jan enip qıltıyıp tur edi. (Ó.X.). 4. Ol ashlıqqa qansha shıdasa da, shólge shıday almay, tańlayları kewip, aynalıп kelip qumniń suwıq jerine kelip awzın basa beredi. (A.B.) 5. Aytbay jolǵa shıqqanda juldızlar jimıńlasıp, tún qarańǵısı qoyıwlanıp turǵan máhál edi. (S.Q.).

6. Jaǵıslar boyında shókken nar usap,
 Ízılдаған namań qıylı qal qusap,
 Bastı bılǵaǵanıń qaldı alıslap,
 Men ańlaǵan sırıń basım, torańǵıl.

(T.S.).

117-shinğıw. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáplerdiń astın sıızıp, olardıń qaysısı birgelkili kóp baǵınıńqı, qaysısı hár túrli (birgelkisiz) kóp baǵınıńqı ekenin hám bas gápti qanday mánide sıpatlap kelgenin túsindiriyń.

1. Ul-qızıń el súygen azamat bolsa,
Júreginde aqıl-parasat bolsa,
Mudam jaqsı menen jámaát bolsa,
Ata bolǵanıńa ármanıń bar ma.

(T.S.).

2. Zulım patsha márdikarǵa alǵan soń,
Basımızǵa bunday bále salǵan soń,
Jaslayımnan bul bálege qalǵan soń,
Márdikarǵa keter boldım, yaranlar.

(M.D.).

3. Kempir bunı jaqsı kórmegen menen, basqa qarasatuǵın qáwenderi bolmaǵanlıqtan, ol Erjannıń aytqanına kóndi. (M.D.). 4. Oylaǵanları natuwrı bolıp shıqqan soń, úki kózli kelinshek uyalıp, ol Periyzanı shaqırıp alıp óz gúnasın jaqsılıq islep óteǵisi keldi. (Ó.A.). 5. Dospan jańa beske shıqqanda, elge tırıspay awırıwı jayılıp, anası qazalandı. (T.Q.).

118-shinğıw. Tekstten teń baǵınıńqılı qospa gáplerdi tawıp kóshirip jazıń. Hárbir baǵınıńqı gáptiń baslawısh hám bayanlawıshınıń astın sıızıń. Bayanlawıshlarınıń qanday feyiller arqalı bildirilgenligin aytıń.

Shıǵıstan saz berip aǵara baslaǵan tań sáwlesi ján-jaqtı nurlandıırıp, jerdı maqpal túsli túrge dóndirmekte. Kóktegi jımınılasqan kóp juldızlar túni menen seyil etip sharshaǵanday, olar sáharge jaqın serpile baslap, átirapqa ájayıp tınıshlıq shókken. Heshqanday háreket joq sıyaqlı. Hátteki, aralıqta jılıp júrgen kúshsiz jeldiń ebindey aǵımı da sezilmeydi. Qır átirap kem-kemnen jaqtılanıp jasıl lipasına bólengen lalazar jerler qulırıp, onıń tań qalarlıq tábiyǵıy sáni ashıldı. Awıl ishi oyanıp, jańa tuwǵan miynet kúniniń janlı háreketi baslandı. Qoradaǵı mallar móniresip, ketektegi qorazlar shaqıra basladı. Usı waqta joldıń qubla túbindegi baǵlı jaydıń esigi ashılıp, ishinen uzın boylı, qıpsha belli qız shıqtı. Ol qız hádemey paxta atızına jetip kelip, qolındaǵı qap-qanarın atız basına qoydı da, eki jeńin shıǵanaǵına shekem túrinip iske kiristi.

Siziń atız basına erte kelip, terimge tań sáharden túsip, álleqashan bir qanardı toltırıp shel basına shıǵarıp qoyǵan dáslepki jeńisińizdi kórip,

bizler kútá uyalıp qaldıq. Hár qanadan terip alğan paxtama qolım tolıp, kózlerim shayday ashılıp, kewlim shad bolmaqta. (A.Bek.).

Ele báhardıń ushlıǵı kórinbese de, quyashtıń jaǵımtallı shuwaǵı menen jer beti puwlasqanday bolıp, tónbektey shókken tońlar kem-kemnen mumday jibisti. (Ó.X.) Qońıratlılar Kók ózekke taqalǵanda ǵaz qatar gezelerden mıtlıqlar atılıp, xan láshkeriniń aldınǵılarınan birazı oqtan ushtı. Eger ózimiz sapta tura almasaq, alǵa qoyǵan qádemimizdi bekkemleytuǵın izimizde adamımız bolmasa, onda Aytjan túsken jolǵa tusemiz. (T.Q.).

§27. Izbe-iz baǵınıńqlı qospa gáp

Baǵınıńqı gápleri bir-birine gárezli, izbe-iz baǵınıw joli menen bas gápke baylanısqan qospa gápke izbe-iz baǵınıńqlı qospa gáp deymiz.

Mısalı: Quyashtıń júzi jiltıraǵan menen, jawǵan qar erimey, qaqaman suwıq baslanıp ketti (T.Q.).

Bul kóp baǵınıńqlı qospa gápтеgi dáslepki baǵınıńqı gáp (Quyashtıń júzi jiltıraǵan menen) bas gápke tikkeley qatnaslı emes, ol ekinshi baǵınıńqı gáp penen (jawǵan qar erimey) qarama-qarsı mánide baylanısp, sol ekinshi gáp arqalı bas gápke baylanıadı.

Izbe-iz kóp baǵınıńqlı qospa gáptiń baǵınıńqı gápleriniń bas gáp penen baylanısw kestesi tómendegishe: Jerdiń tońı ketip, báhár jaqınlaǵanda, Turımbet Jumashbayǵa bardı (N.D.)

119-shınıǵıw. Oqıń. Izbe-iz kóp baǵınıńqlı qospa gáplerdiń baǵınıńqı gápleriniń bir-birine qatnaslı qanday mánide ekenligin hám sorawların aytıp beriń.

1. Sol kúni kún batıp, jaǵadaǵı jigildiklerdiń uzın kóleńkesi suw betinen serpilgende, qubladaǵı awıldıń balaların baslap Orınbay jetip keldi. (U.P.)
2. Uzın boylısı jerden bir nárseni alajaq bolıp eńkeye bergende, Qaliy jetip kelip belin siltegeni sol, ol heshteñeni ala almay patıraqlap zıp berdi (T.Q.).
3. Men, ózim iske qolım tiyip, ol kewildegidey pitse, baladay quwanaman (Ó.X.)
4. Bular alǵa ilgerilegen sayın, aldınan ızǵırıp esken jaǵımsız samal ızıldısın kúsheytip, kóp-kómbek qulpırǵan ósimliklerdiń túsı ózgere basladı (J.S.).
5. Olar tarqasıp, Serimbet Palwannıń janına

kelgende, shákirt júzi tómen edi (*W.A.*) 6. Bizler bul jerge qozilatıw jumısı tamam bolgannan soń, qozılar qatayıp, qoylar kógin algannan keyin kelemiz (*J.M.*).

120-shınıǵıw. Izbe-iz baǵınıńqı gáplerdiń baslawısh hám bayanlawıshlarınıń astın tallaw úlgisi boyınsha sızıń. Baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshlarınıń qanday sózlerden bolǵanın hám olardıń bas gáp penen qalay baylanısp turǵanın aytıń.

1. Álleqashan-aq qarlar erip, jerler qurǵaqlanıp, báhár iyisi ańqıp tur.
2. Jerdiń tońı ketip, báhár jaqınlaǵanda, Turımbet Jumash bayǵa bardı. (T.Q.).
3. Quyash batıp, átirap gewgimlene túsken gezde, terimshiler qabil etiw punktine kúni menen tergen paxtaların tapsırıwǵa alıp kelip atır.
4. Qara úydiń shańaraǵınan gidiman tas túsip, hámme jaq quwsırılǵanday, úydiń hawası taraydı, demler qısıldı. (T.Q.).
5. Qansha shamal esip, qar borasınlasa da, ol mıńq eter emes.
6. Geyde künniń nurı tósin qıtıqlaǵanday, qara bult oynap shıǵıp jılıssa, shaqmaq shaqqanday, álem júzi jarq ete qaladı. (K.S.).
7. Eger samal qattı turıp, suwıq hawıjılense, Asqar lappa úyin oylaydı. (Ó.X.).

121-shınıǵıw. Kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń teń baǵınıńqılı túrlerin bir bólek, izbe-iz baǵınıńqılı túrlerin bir bólek kóshirip jazıń. Olardıń baǵınıńqı gápleriniń bas gápti qanday mánide sıpatlap turǵanın túsindirıń.

1. Jas úlken sóylep otırǵan soń Aytbay iybe saqlap, ol tómen qarǵan qáddinde otıra berdi. (T.Q.).
2. Tańnıń qarańǵılıǵı serpilip, juldızlar siyreksep, kún shıǵar bet aq tańlaqqa aylana basladı. (S.A.).
3. Aymereke bunı yadınan shıǵarǵannan keyin, Miyrigúl otırǵan ornınan turıp, ol ottı qaǵıstırıp yarım dástege jaqın aqbas tasladı. (M.D.).
4. Aydana Moskvadan alıp kelgen xalatin kiyip, ol xızmet etiwge shıqqan waqıtta, hámme duw qol shappatlap jiberdi. (Ó.X.)
5. Hárkim óz kún kórisine, mashqalasına jeterlik dárejede iye bolsa, onnan zıyatın talap qılmasın, óytkeni talaptıń shegi joq. (Aristotel).

122-shınıǵıw. Teń baǵınıńqılı qospa gápke 2 gáp, izbe-iz baǵınıńqılıǵa 2 gáp tawıp jazıń. Baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshlarınıń qanday sózlerden bolǵanın hám bas gápke qatnaslı sorawların aytıp berıń.

123-shınıǵıw. «Kitap—bilim bulaǵı», «Kitap—maǵan eń jaqın keńesshi hám dos», «Miyнет adamǵa abıray, ataq hám dańq áperedi» degen temalardıń birin tańlap, awızsha qısqasha sóylep berıń.

DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPLER

§28. Dánekersiz qospa gáp haqqında túsiniq

124-shunıǵıw. Berilgen qospa gáplerge dıqqat awdarıń. Olardıń qaysısı intonaciya, qaysısı dizbekli dánekerler, qaysısı baǵındırıwshı dánekerler arqalı baylanısqańın anıqlań.

1. Shaqalar qıymıldamaydı, japıraqlar sıdırlamaydı. 2. Shaqalar qıymıldamaydı hám japıraqlar sıdırlamaydı. 3. Jerler kókledi, átirap kók lipasqa bólendi. 4. Jerler kókledi hám átirap kók lipasqa bólendi. 5. Jerler kóklegenlikten, átirap kók lipasqa bólendi. 6. Jerler kókledi, sonlıqtan átirap kók lipasqa bólendi.

Quramındaǵı jay gápleri dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqań qospa gápke **dánekersiz qospa gáp** delinedi.

Dánekersiz qospa gápler quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik qatnaslarına qaray **dánekersiz mezgilles, dánekersiz qarsılas, dánekersiz sebep-nátiyje, dánekersiz túsindirmeli qospa gáp** bolıp 4 túрге bólinedi.

125-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń bir-biri menen qalay baylanısıp kelgenin hám jay gápler arasındaǵı mánilik qatnasların anıqlań.

Jańa ay jadırıp kóp turmadı, ol álleqashan batıp ketken. Girbińsiz kókke úmit ushqınlarındaıy juldızlar ǵana jiltıraydı, sholaq qumlar shókken botaday qarawıtıp kórinedi. Ya jortqań ańnıń qorsıldıı esitilmeydi, ya ushqan qus qanatlarınıń sıpsıńı esitilmeydi. Bunnan sál ǵana burın názik ayaqlarındaǵı qasań gewishtiń sıpıldıı esitiler edi, házir ol da tınǵan. Pitegene salqın tartqań qum kúndizgidey ayaqtı kúydire bermes edi, onıń üstine súrniktirer shónge de joq. (*Sh.S.*)

126-shunıǵıw. Qospa gáplerdiń jay gápleriniń bayanlawıshlarınıń astın sızıp, olardıń qospa gáptiń qaysı túri ekenin hám bir-birinen ózgesheligin túsindirini.

1. Eger Shelpekliniń átirapına mańlayǵa ursa belgisiz qarańǵı tünde kelseńiz, kóz aldınızda úsh-qıyırı joq aq saǵım oynaydı. 2. Qansha jol

jürseñ de, sheksiz dala jetkermey zımıray beredi. 3. Qıstıñ kúni Shelpekli birde qar jamıladı, birde arqadan esken úskirik jaǵımsız samaldıñ mákanı boladı. 4. Sávır samalı esiwden, sheleklep nóser quyadı. 5. Bul átirapqa jaqınlasqan bult asıqpay-albıramay tas tóbeñde gezip júredi, áyne sáti túsken waqıtta ayamay-awımay sel bolıp quyadı. (Ó.X.)

DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPTIŇ MÁNISINE QARAY TÚRLERI

§29. Dánekersiz mezgilles qospa gáp

Quramındaǵı jay gápleriniñ is-háreket, waqıyalarınıñ bir-birine ıńǵaylas, mezgilleslikti bildiretuǵın qospa gápke **dánekersiz mezgilles qospa gáp** delinedi.

Dánekersiz mezgilles qospa gáptiñ is-háreket, waqıyalarınıñ isleniwi mánilik jaqtan **bir waqıtlı** hám **izbe-izli** qatnaslardı bildiredi. Mısalı: 1. Aspandı qalıñ qara bult qapladı, qattı samal esip tur. (B.B.) 2. Samaldıñ órindegi qara bult siyrekledi, onıñ ornına aq bult kórindi.

Bunda 1-gápтеgi is-háreket, waqıya mánilik jaqtan bir waqıtta islengen, 2-gápтеgi is-háreket izbe-iz islengen waqıyanı bildiredi.

127-shunıǵıw. Oqıñ. Dánekersiz qospa gáptiñ quramındaǵı jay gáplerdeñ mánilik qatnaslarına dıqqat etip, olardıñ is-háreket waqıyalarınıñ mánilerin anıqlañ.

1. Gúz keldi, kók shópler sargılt túske endi. 2. Kemeler arnanıñ jaǵasına kelip toqtadı, bular da katerden tústi. (Ó.A.) 3. Kókте, kóz ilmes bálentlikte poshsha torǵaylar juǵırlasadı, taw-taslardıñ panasında keklikler sayraydı. (A.Y.) 4. Aradan azıraq waqıt ótti, Gúlziyra menen Áwezmu-rat ishke kirip keldi. (A.B.) 5. Qıstıñ qáhárli kúnleri de ótti, jarqıraǵan jazdıñ ayı jáne keldi. (J.S.)

128-shunıǵıw. Gáplerde oqıñ. Olardıñ dánekersiz mezgilles qospa gáptiñ qaysı túri ekenin aytıñ.

1. Gúljamalǵa sol kóldi kórip qaytıwǵa usınıs etip edim, ol birden kelisim bere qoydı. (A.Á) 2. Ilashıqtaǵı digirman sestı tındı, Gúlziyra kórindi. 3. Tórtkúl aspanında juldızlar jaynaydı, ay kúlip tur. 4. Topıraq

tasıla berdi, jap qazıla berdi. (Ó.X.) 5. Polat jasawıldıń attan túspey turǵanı xabar etildi, úy iyesi asıǵıp úyden shıqtı. (T.Q.)

129-shunıǵıw. Berilgen gáplerdiń qaysısı bir waqıtlı, qaysısı izbe-izli mezgilles qospa gáp ekenin, harqaysısın bólek terip jazıń. olardıń jay gápleriniń baslawısh hám bayanlawıshlarınıń astın sızıń.

1. Elimizdiń ekonomikalıq potenciyalı ádewir kóbeydi, xalıqtıń turmıs dárejesi ádewir artıp atır. («E.Q.») 2. Bunnan keyin Murat penen Asqar vertoletti uzatıp salıp, ekewi izli-izinen úyge kirdi. (Ó.X.). 3. Kempir apam meni qushaqladı, onnan keyin kelgen jas qız ádewir waqıtqa shekem meni bawırına basıp turdı. 4. Taza suw sıdırlaydı, taza suw sarqırıp aǵadı. 5. Taza suw ol qosıqlardı toǵaylarǵa, qırlar menen egisliklerge alıp ketedi, onnan keyin arı teńizge qaray súyreydi. (S.K.).

§ 30. Dánekersiz qarsılas qospa gáp

130-shunıǵıw. Gáplerdi oqıp, olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik qatnasına qaray qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Ol burın bay edi, balalarınıń biydáwletliginen baylıǵı qurıp qaldı. (Q.x.e.) 2. Sóytip onı uslaw ushın arnawlı adam jiberip edi, ol izlep-izlep tappay qaytıp keldi. (Ó.X.) 3. Batır qarındasınıń sózine inanıp ayaq-qolın baylap edi, qızdıń bir shirengenine shıdamay arqan pıt-shıt boldı. (Q.x.e.) 4. Altaw ala bolsa awızdaǵını aldırar, tórtew túwel bolsa tóbedegini túsirer. 5. Oqıǵan ozar, oqımaǵan tozar. (Q.n.m.)

Quramındaǵı jay gápleri mánilik jaqtan bir-birine qarama-qarsı bolǵan qospa gápke **dánekersiz qarsılas qospa gáp** dep ataladı.

Dánekersiz qarsılas qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasındaǵı qarama-qarsı mániler tómendegishe bildiriledi:

1. Birinshi jay gápten anlasılǵan mazmunǵa ekinshi jay gáptiń mazmunı qarama-qarsı keledi: Bunı kórgen Dármenbay juwırıp kele sala tastı qozǵaltpaqshı bolıp edi, Awezov onıń aldın aldı. (T.Q.)

2. Hárbir jay gápte antonim sózler qollanılıp qarama-qarsı máni anlatıladı: 1. Bizler **alǵa** júrip kettik, olar **keyin** qayttı. (Sh.S.)

2. **Dushpan** kúldirip aytadı, **dos** jilatıp aytadı. (Naql).

3. Jay gápleriniń bayanlawıshlarınıń biri bolımlı, ekinshisi bolımsız formada keliwi arqalı qarsılaslıq máni bildiriledi: 1. Amanlıq ári-beri **tınlap bağıp edi**, olardıń tiykarǵı maqsetke oralatuǵın túri **bolmadı**. 2. Bunı esitip qudaydan talay-talay tilek **tilegenmen**, heshqaysısı **qabil bolmadı**. (*T. Q.*)

131-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dánekersiz qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń qarsılaslıq máni bildiriw ózgesheliklerin anıqlań.

1. Ol qısılmastan jataq jayına aqsha tóleytuǵınınń túsindirmekshi bolıp edi, kempir onı sóyletpedi. (*L. T.*) 2. Eki aǵası kishkene inisin quwıp ketedi, bala jetkermeydi. (*Q.x.e.*) 3. Olarǵa zaldaǵılardıń ayırımları kúldi, ayırımları ayap qala berdi. 4. Ári-beri táwelle etip edim, biziń awılǵa barǵısı kelmedi. (*Ǵ.S.*) 5. Bul sózge birazlar ashıwlandı, birazlar quwandı. (*S. Arıs*)

132-shınıǵıw. Dáslep dánekersiz mezzilles qospa gáplerdi, onnan keyin qarsılas qospa gáplerdi terip kóshirip jazıń. Hárqaysısınıń mánilerin túsindirini.

1. Ol joldaslarına bir nárselerdi aytıp baqıradı, joldasları oǵan qaramaydı. (*A. W.*) 2. Qápelimde awılardıń iyterleri shabalanıp úrdi, úyler azan-qazan boldı. (*K. S.*) 3. Sen qozǵalmay tınısh otır, men házir janıńa baraman. 4. Onıń diywalları emal aralas aq boyaw menen boyalǵan, onda plakatlar qıstırıwlı tur. (*L.K.M.R.*) 5. Uzaqta hesh nárese, heshqanday qubılıs kózine túspeđi, hesh nárese esitilmedi. 6. Jaqsılıq degen jolda tasırayıp jatatuǵın nárese emes, adam adamnan úyrenip, uǵıp alatuǵın bir sharapatlı qásiyet bul! (*Sh. A.*) 7. Dos sırtıńnan maqtaydı, dushpan kózińshe maqtaydı.

§31. Dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáp

Quramındaǵı jay gápleri biri ekinshisiniń sebep ya nátiyjesin bildiretuǵın qospa gáptiń túrine **dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáp** delinedi.

Dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń orın tártibi mánilik qatnasına qaray eki túrli ózgeshelikke iye boladı. Olardıń biri sebep-nátiyje, al ekinshisi nátiyje-sebep mánilerinde keledi. Sebep-nátiyje qospa gáptiń sebep yamasa nátiyje bildiriwshi

jay gápiniń qaysısınıń burın ya soń kelgenligi olardıń máni hám intonaciyaııq ózgesheliklerine qaray anıqlanadı.

1. Sebeb-nátiyje qospa gápte sebepti bildiriwshi jay gáp burın, nátiyje bildiriwshi jay gáp soń keledi. Bunday jaǵdayda eki jay gáp-tiń arası útir arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: **Aq jawın sebelep jawdı da turdı**, jer iylengen batpaqqa aylandı. (*S.Aris*)

2. Nátiyjeni bildiriwshi jay gáp burın, sebep mánili jay gáp soń keledi. Bunday jaǵdayda jay gáplerdiń arası útir, qos noqat yamasa sıziqsha arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: Kóp keshige beriwge bolmaydı, shayıq kelgen bolsa ján-jaqqa adam jiberip izletedi. (*T.Q.*) Olar qorǵannan dalaǵa shıǵıwǵa erise almadı—dushpan óziniń qorǵanıw halqasın biriktirip qoyǵan edi. (*S.Sm.*)

133-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Sebeb-nátiyje qospa gáptiń jay gápleriniń qaysısı sebepti, qaysısı nátiyjeni bildirip kelgenin anıqlań.

1. Ógiz jániwardıń ayaǵın bir nárise shawıp ketken, qan sorǵalap tur. (*Q.D.*) 2. Bizler soraǵan kóp aqshanı beriw múmkinshiligi joq edi, basqa jerlerde de úlken-úlken qurılıs islenip atırǵan edi. (*T.N.*) 3. Hámme-siniń sharshaǵanı jekke ketken soń bilindi, jollar ónbey qaldı. (*S.A.*) 4. Kún ayaz edi, qozılar shóptiń ústinde qalshıldap jatır. (*T.Q.*) 5. Avto-bustıń kelmeǵene kóp waqıt bolǵan bolsa kerek, kútiwshiler nayatıy kóp eken. (*G.T.*) 6. Men keshikpeymen, meniń familiyam alfavit boyınsha eń aqırında (*S.S.*) 7. Biraq sonnan beri ata-ana qızınıń táǵdiri tuwralı qayıp sóylespedi, bul sóz umıt bolıp ketken edi. (*T.Q.*) 8. Siz meniń atamniń qolınan kóp duz ishken adam ekensiz, men sizdi ózimniń atamday kóremen. (*B.B.*)

134-shunıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáplerdi terip kóshirip jazıń. Olardıń hárbir jay gápiniń bas aǵzalarınıń tallaw úlǵisi boyınsha astın sıziń hám sol gáplerdiń mánilik qatnasların túsindirini.

1. Túlki burıldı da, búlkildep jortıp ketti. Jortıp baratırıp artına bir-eki mártebe qaradı da, ol tún qarańǵılıǵına sińip ketti. 2. Men usı jerde ósip erjetkenmen, bul jerdegi nárseniń barlıǵı men ushın qádirlı. (*S.K.*) 3. Qala xalqınıń mitingisin shólkemlestirgenimiz joq, xalıqtıń ózi joq edi. 4. Al, ol házir serjant penen birge barıwı kerek—buyırıqtı buzıwǵa heskimniń haqısı joq. («*E.Q.*») 5. Volodiya jazıwdıń hámme sin tolıq ayıra almadı, ol ele de onday sawatlı emes edi. (*L.K.M.R.*)

§32. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp

135-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen dánekersiz túsindirmeli qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik baylanısına itibar beril.

1. Sariózek razyezdine kelgen adamlar da sonday: jeńin sıbanıp iske kirisip kete bermese, bul dalaǵa mákan da basa almaydı, kónlikpeydi de, turıwı da qıyın boladı. 2. Tekseriwshi kosmonovtlardıń Paritettiń ishine kirgennen keyingi tań qalarlıq xabarları mınaday edi: olar stanciyanıń bólimlerin, hámme laboratoriyaların, barlıq etajların, qullası quwıs-qoltıqlarına deyin tintip shıqsa da stanciyanıń bortında paritet kosmonovtlar joq bolıp shıqtı. 3. Taǵı da bizlerdiń aytarımız: óz úy-ishlerimizge xat jazıp qaldırıp baratırımız. 4. Edige sıpayı kiyingen edi — ayaǵında tek eki etik, putında shiymaqpaldan keńlew etip tigilgen galifte, ústinde qara pánjek, basında temirjolshınıń háńkiygen shapkisi. (Sh.A.)

Quramındaǵı jay gápleriniń aldınǵısınıń mazmunı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriletuǵın qospa gáptiń túrine **dánekersiz túsindirmeli qospa gáp** delinedi.

Dánekersiz túsindirmeli qospa gáptiń jay gápleriniń intonaciya arqalı baylanısıw mánisi eki túrli jol menen bildiriledi:

1. Dáslepki jay gáp ulıwmalıq mánide boladı da, sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Dáslepki jay gápten keyin qos noqat qoyıladı: Sóytip ılgıy basshı xızmettegi adamlar birte-birte awılǵa kelip atır: kim xojalıq basqarmasınıń baslıǵı, kimi — mal fermanıń baslıǵı. (Ó.X.)

2. Dáslepki jay gápтеги tiykarǵı dıqqatqa alınǵan sóz sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Bunday jaǵdayda dáslepki jay gápтеги dıqqatqa alınǵan sózdiń ornına sońǵı jay gápте **bul, ol, ol da bolsa** almasıq sózleri qollanılıp, mánilik baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı hám eki jay gáptiń arası sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: Birewdiń muńlı dawısı esitildi — **bul** úy aldında sıyır sawıp otırǵan Gulzardıń dawısı edi. (X.S.) Jası úlkenin bir ádeti bar — **ol da bolsa** hár kúni derlik ózine maqul túsken waqıtları qalanı bir aynalıp qıdırıp qaytadı. («E.Q.») Jetti shopannıń biri Jiyemurat edi — ol kóleńkesinen qorqatuǵın, dıbırlap sóyleytuǵın, murnınıń ushı jetim bawırday salbırańqıraǵan adam edi. (M.D.)

3. Dáslepki jay gáptiń quramında **sonday, sol, sonı, mına, mına-day, sonshama** t.b. siltew almasıqları qollanılıwı arqalı da bildiriledi.

Mısalı: Ilgeride «Axunoy»dı suwǵarǵanda **sonday** boldı: úyrekler túni menen ǵawırlasıp, bir-birine suw shashıp oynap, mázi-mayram bolıp qalıp edi. (Ó.X.) Men **sonı** aytayın: biz ózimizge belgili bolǵan nárseler menen sheklenbeymiz. (S.S.) Taǵı bir tamasha jeri **mında** edi: qısqa kúnde qırq kelip turatuǵın jeńgey biziń úyge izep baspaydı. (Sh.S.)

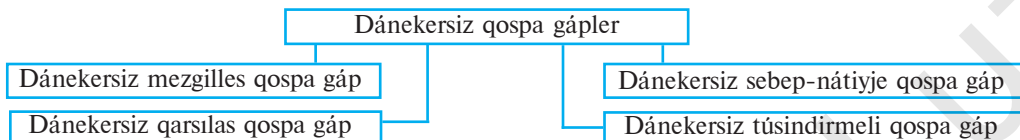
136-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dánekersiz qospa gáplerdiń túsindirmeli máni bildiriw sebeplerin túsindirıń.

1. Adamlardıń barǵan sayın jaqsı jasawı ózleriniń materiallıq hám ruwxıy talapların tolıq qanaatlandırıw ushın bir jol bar—ol da bolsa dóretiwshiliktiń hárqanday orınlarında hadal miynet etiw bolıp tabıladı. 2. Tek mınanı ǵana aytıwım múmkin: bul kún meniń ómirimdeki eń quwanışlı kún bolıp qaldı. («E.Q.»). 3. Búgin de sol ádetin qıldı: ákesiniń aldına juwırıp moynınan qushaqladı. (T.Q.). 4. Biziń wazıypamız anıq boldı—dóretiwshilik miynet ushın tayarlıq kóriwimiz kerek. («E.Q.»). 5. Murattıń taǵı bir serlegeni sol: bul bayram tamashalarına qatnasqan hayal-qızlardıń heshbirewi párenje jamılıp júrgen joq. (A.Á.).

137-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen dánekersiz túsindirmeli qospa gáplerdi kóshirip jazıń. Sol qospa gáptegi sońǵı jay gáptiń dáslepki jay gáptegi qaysı sózge qatnaslı túsindirmeli qatnasta kelgenin anıqlań.

1. Men bunnan shama menen qırq jıllar burın bolǵan bir waqıyanı aytıp bereyin: bul jerdi áyyem zamanlardan berli «Qaratóbe» dep ataytuǵın edi. (Sh.R.) 2. Toǵaydıń roli tolıq biykar etilip kiyatırǵanı mına nárseden kórinip tur: házirgi respublikamızdıń ulıwma suwǵarılatsuǵın maydanı 4 million gektar, al aynalasında qorǵaw polosaları tek 40 mıń gektar yamasa bir procent. Bul suwǵarılatsuǵın zonamız aǵashlarǵa iye emes, al jalańash túr degen gáp. 3. Awa, tábiyat biziń dostımız, biraq mına nárseni umıtpawımız kerek: doslıq—bul eki táreptiń tilegi, miyrimliliǵınıń aqıbeti sebepli tuwıladı (Sh.R.). 4. Bulmandaǵı jergilikli xalıqtıń mınanday sózleri yadıma tústi: Olar súrilgen jerge tek ekinshi jılı ǵana egin egip kelgen («E.Q.»). 5. Frunzeniń qasında áskeriy qánigeler otırıptı—bular polkovnikler, generallar. 6. Sizlerdiń sanańızda eskilikten saqlanıp qalǵan bir nárese bar—ol da bolsa ata mákandı qıyǵıńız kelmeydi. (Ó.X.)

138-shunig'w. Kestede kórsetilgen dánekersiz qospa gáptiń hárqaysısına bir gápten yadınızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan gáp tawıp jazıń hám olardıń bildiriliwi tuwralı túsiniń beriń.

§33. Dánekersiz qospa gáptiń irkilis belgileri

Dánekersiz qospa gáptiń jay gápleriniń arasına tómenдеgi irkilis belgileri qoyıladı:

1. Dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler mezigilles, qarsilas mánilerde baylanısp kelgende, jay gáplerdiń arasına **útir** qoyıladı. Mısalı: 1. Gúz boldı, tereklerdiń japıraqları sarǵısh túske endi. 2. Ol taǵı bir nárselerdi aytqısı kelip edi, men aytqızbadım. (*Sh. S.*)

2. Dánekersiz qospa gáptiń jay gápleri birin-biri túsindiriw qarama-qarsı, sebep-nátiyje mánilerinde baylanısp kelgende, jay gáplerdiń arasına **sızıqsha** qoyıladı: 1. Kún tártibinde bir másele tur — ol respublikanıń suw nızamınıń tiykarǵı joybarı. («*E. Q.*») 2. Timka bir násege qumar — ol quslardı jaqsı kóredi. (*A. G.*)

3. Qospa gáptiń dáslepki jay gápi ulıwmalıq mánide kelip, sońǵı jay gáp arqalı túsindiriliw kelgende, olardıń arasına **qosnoqat** qoyıladı. Bunday jaǵdayda ulıwmalıq gáptiń quramında abstrakt mánili almasıq sóz qollanıladı. Mısalı: 1. Ótebaydıń qáteligi mınada edi: onıń oyınsha suw bar jerdiń bárinde balıq bar. (*Ó. A.*) 2. Aydananıń quwanışınıń shegi bolǵan joq: ǵawashalar jasıl kvadrat bolıp qoldan dizgen marjanday qatarlastı. (*Ó. X.*)

4. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler mánilik jaqtan hár túrli bolıp baylanıssa, dáslepki jay gápten keyin **noqatlı útir** qoyıladı: Bizdiń adamlarımızdıń keypi jaqsı; elimiz belgilengen maqsetke qaray bekkem, isenimli adım menen baratır. («*E. Q.*») Ol óziniń keyingi háreketlerin esine túsirdi; Álimjan saldamlı túrde ornınan turdı da, ol ap-anıq etip sóylep Ayqızdıń usınısın dawısqa qoydı. (*Sh. R.*)

139-shunig'w. Berilgen gáplerden dánekersiz qospa gáplerdi tawıp kóshirip jazıń. Olardıń jay gápleriniń arasına qanday irkilis belgileriniń qoyılǵanın hám qoyılıw sebeplerin túsindirıń.

Bul baǵda hár túrli quslar sayraydı, güller xosh iyis shıǵaradı, onıń shaqalarında úlken shiyrin almalar sırgıp tur. (*M. Kar.*) 2. Qıs kiyimler kerek, al bul úyde onıń ǵamın jep júrgen bende joq. (*T. Q.*) 3. Ol basın kóterip dárya boyına kóz jiberdi, hesh náirse kórinbedi. (*M. Kar.*) 4. Qız tawdan kiyatırıp ta etigin sıyrıp aldı, ol júzlerin sıyırdı, qaltasınan aynasın alıp ózine qaradı. (*Sh. R.*) 5. Bir kúni ań awlawda júrgen Sonabay qıyırığı arshın keletuǵın qoraz qırǵawıldı ushardan attı; oǵı qáte tiyip, ol sarqıp ketti de, jılqışınıń qasına tústi. (*Sh. A.*)

140-shunig'w. Oquń. Dánekersiz qospa gáptiń jay gapleriniń arasına sıziqshaniń qoyılıw sebebin anıqlań.

1. Olardıń úyine fortepyano muǵallimi kelip sabaq berip júrdi — bul kútá miyirman nemec edi. (*N. Sh.*) 2. Biz xojalıq jılıniń kútá juwapkerli dáwirine kirdik — bıyılǵı jıl anıǵında xojalıq jılın biziń qanday nátiyjeler menen juwmaqlastıratuǵınıımızdı belgileydi. («*E. Q.*») 3. Júrer jolımız onsha alıs emes — stanciyaǵa shekem 60 kilometr-aq edi. (*S. M.*) 4. Adamlar júrip kiyatır, sóylew joq. (*D. N.*)

141-shunig'w. Gáplerdi oquń. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasına qosnoqattıń qoyılıw sebebin túsindirıń.

1. Másele bılay sheshildi: Begjanniń talabı boyınsha baqlaw ortadan baslanıp, teńizdiń jaǵasına deyin belgilenedi. (*Ó. A.*) 2. Usı waqıt ishinde úyde birqansha jańalıqlar boldı: sıyr tuwdı, al shaqlı qara qoy egiz qozı tuwdı, qozılarımniń birewi qara, ekinshisi aq. (*M. Kar.*) 3. Onıń qay tárepke ketkenin biliwge bolmaydı: izdi jamǵır juwıp ketken. 4. Kún ashılıwı menen taǵı bir paleket júzege keldi: jerdiń ústi muzqala tayǵaq boldı. (*Sh. A.*)

142-shunig'w. Jay gáplerdiń arasına tiyisli irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń hám sol gáplerdiń mánisine qaray qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Men ushın mektebim — bir álem, al muǵallım — sol álemniń iyisi.
2. Úydiń aldı tegislik artı góne say ishi kók shóplik. 3. Úshew bolıp

suwatqa qaray jolğa shıǵıp edi shetirek úylerden suwǵa shıqqan eki kelinshék kórindi. 4. Kópshilik oqıwshılar atız jumıslarına ketti de qalǵanları mektep aynalasın tazalawǵa kiristi. 5. Qarańǵı tústi biraq aynalanı kóriwge boladı. 6. Ya jón soraw joq ya aldı menen túsindiriw joq. (*T. Q.*)

Dánekersiz qospa gáplerdi sintaksislik tallaw Tallaw tártibi hám úlgisi

1. Qospa gáptiń qaysı túri ekenligi.
2. Neshe jay gápten dúzilgenligi.
3. Baylanıs w usılı hám mánisi dánekersiz qospa gáptiń qaysı túri ekenligi.
4. Hár bir jay gáptiń bas aǵzaların anıqlaw.
5. Qanday irkilis belgisi qoyılǵanlıǵı hám onıń dizbekli qospa gápten ayırmashılıǵı.

Úlgi: 1. Aspandı qalıń bult qapladı, qattı samal esip tur. (*B.B.*).
2. Al endi sen úyińe qayt: ol jerde seniń atıńdı, biydayıńdı satıp alıwshılar kútip otır. (*N.G.*).

1) 1) dánekersiz qospa gáp, 2) eki gápten dúzilgen, jay gápleri intonaciya arqalı baylanısқан, 3) mánisi boyınsha bir waqıtlı mezgilles qospa gáp, 4) birinshi jay gáptiń baslawıshı—bult, bayanlawıshı—qapladı, ekinshi jay gáptiń baslawıshı—samal, bayanlawıshı esip tur. 5) eki jay gáptiń arası útir arqalı bólingen.

2) 1) dánekersiz qospa gáp, 2) eki jay gápten dúzilgen, 3) intonaciya arqalı baylanısқан, 4) mánisi boyınsha túsindirmeli qospa gáp, 5) birinshi jay gáptiń baslawıshı—sen, bayanlawıshı—qayt, ekinshi jay gáptiń baslawıshı—satıp alıwshılar, bayanlawıshı—kútip otır, b) eki jay gáptiń arası eki noqat penen bólingen.

143-shınıǵıw. Úlgiden paydalanıp, berilgen gáplerdi sintaksislik tallaw jasań.

1. Suw shuwıldaydı, kempir apam óziniń ómirinde ne waqıyalar kórgenligin qaldırmay aytadı. (*S.K.*). 2. Pistoletinde tek úsh patronı bar: ekewi dushpan ushın, birewi kerek bolıp qalǵan waqıtta ózi ushın. (*B.T.*)
3. Fermerlerge keń jol ashıp beriw kerek, usınıń menen bir waqıtta olarǵa baylanıslı talaptı da bosańlastırmaw kerek («*E.Q.*»). 4. Búgin mektep-úyde

hár waqıttağıdan da quwanışlı: eki kózi tórt bolıp, tósek tartıp jatırğan Ğıyas oqıwǵa keldi (Ó.X.).

Muratov kóshe boylarına qarap, qatarlasqan aǵashlardıń qıstıń qısıwme-tine shıdamay sımpıyıp turǵanın kórdi. Sonıń arasında qulaǵınıń tusınan ańızaq suwıq samal ız etip ótip ketti. Ol mázi ótip ketken joq denesin shimirkendirip, tiygen jerin ashtıp, ózin dir-dir ettirdi. Sol máhálde boran uytqıǵan shelpikli menen onda qıslap qalǵan shopanlar esine tústi. «Ol jerdiń suwıǵın-ay!... Qoylarǵa jem, shopanlarǵa kerek jaraqlardı tez jetkeriw kerek».

Muratov dárhál keynine qayttı. Úyine kelip demlewli shaydı asıǵıp-úsigip iship, erterek keńsege barıw ushın shıǵıp ketti. Ol jol-jónekey oylanıp kiyatır.

Muratovtıń oyların bir shıqırlaǵan ses buzıp jiberdi. Qarasa stolba basındaǵı elektr lampochkasınıń qalpaǵı eken. Samaldıń lárzemi menen bir ushı óre temirge tiyip qaytıp, shıqırlattı. Suwıq adamlardı «saq bolıń, bek bolıń» degen sıyaqlı eskertip dabil qaqqanday ısqıradı da, sońınan jáne basıladı. Nurlar appaq qar ústinde jiltılap, jarqıraydı.

Dánekersiz qospa gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar

1. Dánekersiz qospa gáp dep nege aytamız, qaǵıydasın aytıń, ol qalay baylanısadı?
2. Dánekersiz qospa gáptiń mánisine qaray túrlerin aytıń.
3. Dánekersiz qospa gáplerdiń jay gápleriniń arasına qanday irkilis belgileri qoyıladı?
4. Útir qoyılatuǵın dánekersiz qospa gáplerdi aytıń, mısal keltiriń.

144-shınıǵıw. Oqıń. Dánekersiz qospa gáplerdi tawıp, mánisine qaray qaysı túri ekenin aytıń hám bas aǵzalarınıń qaysı sóz shaqabı arqalı bildirilgenin anıqlań.

1. Kók suwdıń átirapı jazda jasıl japıraqlı shóplerdi jamıladı, qısta qáhárli qıstıń mákanı boladı (*T.N.*). 2. Aybaltanıń júzin túni menen egegen edi, házir ol siltegen jerin julıp túsetuǵın dárejede. 3. Baǵana aspan ashıq, elp etken samal joq edi. (*Ĝ.S.*). 4. Jaǵalıqtaǵı jerler kewip qaldı, jaylawdaǵı qamıstıń ósiwi qısqardı — bul burın onlaǵan mıń bas qara maldı saqlawǵa múmkinshilik beretuǵın edi. («*E.Q.*»). 5. Naǵım endi

bayqadı: shıt kóylektiń órim-órim bolǵan jerleri arqalı denedegi jaralar kórindi. (*Ǵ.S.*). 6. Kemeler arnanıń jaǵasına kelip toqtadı, bular da kat-erden tústi. (*Ó.A.*). 7. Ol sóyley berejaq edi, men jeńinen tartıp qoydım. (*Sh.S.*). 8 Men jetimmen, ol bolsa pútkil Xorezmge atı dańgara palwan. (*T.Q.*).

145-shınıǵıw. Mánilerine qaray kóp noqattıń ornına tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń, olardıń dánekersiz qospa gáptiń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Esiktiń aldı sıyrılıp suw serpilgen ... qır dógeregi mintazday etip tazalanǵan (*Ó.X.*). 2. Bir eki jıldıń ishinde paxta jetistiriwdi kóbeypip az da bolsa rayonnıń sanaat potencialı ósti ... basqa ónimler de molaydı (*Ó.X.*). 3. Aspandı tegis qara bult qaplap ... kún gúrkirey basladı. 4. Anaday jerde baratırǵan iytine kózi túskeni de sol ... tap jańa kór-gendey «Sırtlan» dep qıshqırıp jiberdi. (*Sh.S.*). 5. Isti bir jónkilli ettik ... parta, skameykalardı orınlı-orınlarına qoydıq ... doskanı úydiń keregesiniń basına ildirdik (*Ó.X.*). 6. Kóz ushındaǵı buyra baslı torańǵıllardıń jap-jasıl japıraqlarında sút turma eken deyseń ... aqshıl-sarı bir tamasha ránbareńlik bar. (*Sh.S.*). 7. Hár úydiń qasınan úrgen iyttiń sestı shıǵadı... onı da samaldıń ızını esittirmeydi. (*Sh.S.*). 8. Qaqabay qasında otırǵan qosshılarına sıbırlap edi ... olar shıǵıp ketti. (*S.A.*).

TIL ÓSIRIW

(awızsha hám jazba túrde)

146-shınıǵıw. Teksti oqıp, «Axmed Yassawiy kim bolǵan» degen temada awızsha sóylep berıń.

Meniń hikmetlerim álemde sultan,
Qılar bir waqıtta shóldi gúlistan,
Meniń hikmetlerim dártsiz aytpań,
Bahasız gáwharım nadanǵa satpań.

(*Yassawiy*)

Hijriy besinshi ásirde Irannıń Hamadan sháhárine jaqın bir jerde Yusuf Hamadaniy degen bir adam diniy ilimlerdi úyrenip, úlken húrmet

iyesi bolıp, mistikağa berilgen. Usı molla Merv, Buxara, Samarqand sháhárlerinde iyshanxanalar qurıp shayxlıq qıla baslaydı. Axmed Yassawiy de sol Yusuf Hamadaniydiń muridi úshinshi xalifası boladı.

Ahmed Yassawiy bir rawiyatta Yassiy (házirgi Túrktan) sháhárinde, jáne bir rawiyatta Sayramda tuwılǵan, onıń qashan tuwılǵanı málim emes.

Yassawiydiń ákesi shayx Ibrahim isimli iyshan bolıp, onıń jas waqtında qaytı bolǵan. Jetim qalǵan Yassawiy sol zamannıń belgili shayxlarınan biri Arıslanbaptan pirlık tálím alǵan. Arıslanbab dúnyadan ótkennen soń Yassawiy pir izlep Buxaraǵa kelgen. Yusuf Hamadaniyge ushırasıp, soǵan murid bolǵan. Yusuf Hamadaniy dúnyadan ótkennen soń Buxarada onıń úshinshi xalifası bolıp shayxlıq qılǵan. Birazdan soń Buxara shayxlıǵın Yusuf Hamadaniydiń xalifası bolǵan Abdulxolik Gijduwaniyǵa tapsırıp, ózi Yassiyge qaytqan. Onda awıl xalqınan kóp múrid jıynap, xanaqoh (iyshanxana) ashıp shayxlıq qılǵan. Yassawiydiń qosıqları parsı ádebiyatı stilinde emes, túrk milliy stili—xalıq ádebiyatı stilinde hikmetler jazǵanı Yassiyge qaytıp, awıl xalqınan múridler toplaǵannan keyin baslanǵan bolıwı bolsa kerek. Yassawiy 63 jasqa kelgende iyshanxanada jer astı bir shillexana qazdırıp soǵan kirgen hám bul dúnyadan gúder üzgen sıyaqlı bolıp, sonda ólgen. Dúnyadan ótkeni hijriydiń 562-jılı. («Yassawiy kim edi». Tashkent, 1994-j).

147-shınıǵıw. Jazıwshı Ó. Xojaniyazovtıń «Qıs balladası» shıǵarmasınan berilgen úzindini oqıp, keyninen ózlerińizdiń awıl, qala turmısıńızdaǵı baqlawlarıńızdan paydalanıp kishi gúrriń jazıń. Gúrrińizde tábiyattı súwretlewdi esapqa alıń.

Muratov terezeden aq bozgilt tań belgisi túsiwden oyanıp ketti. Dalǵa shıǵıp aǵarańlap atqan tańdı qarşı aldı. Taza hawadan simirip-simirip jutıp, saǵınıp qalǵan sıyaqlı ráhátlendi.

Dógerek demniń arasında qızıl shapaqqa bólengen. Awıldıń kún shıǵar arqasında dóńniń ústinde kóringen mazar kúndey beti qıp-qızıl saǵımǵa boyalıp tur. Alistan qaraltım kógis tartıp kórinetuǵın Quba tawdıń qarı joq jiyekleri quyash nurları menen birde qızǵısh, birde sarǵısh-qońır, geybir jerleri ala-shubar kórinedi. Taw bawırlarında sızatlanıp aqqan jińishke salma sıyaqlı joqarı qarap órmelegen tarmaq-tarmaq birneshe jol jatır. Muratov oń qaptalına burıldı. Morılardan aspangá qaray aq terektey sozilǵan buwdaq-buwdaq tütünler, aqlanǵan qatar-qatar jaylar kórinip tur. Bul óz awılınıń orayı edi.

ARALAS QOSPA GÁPLER

§34 Aralas qospa gáp tuwralı túsınık

Qospa gáptıń dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz túrleriniń aralas baylanısınan dúzilgen gáplerge aralas qospa gáp delinedi.

Egerde aralas qospa gáp úsh jay gápten dúzilip kelse, birde baǵınıńqı gáp dánekersiz baylanısqa jay gáplerden burın keledi de, birde dánekersiz qospa gáptıń ortasında keledi. Mısalı: Kúnniń qızıl nurı aspannıń úshen bir bólegin qaplap, kún nurınan appaq taw órkeshleri anıq kórinip tur, kún ashıq edi (L.G.). 2. Jumabay shananıń jibin iynine saldı, Jamila asay menen shananıń artınan iyterip, ekewi shaqqan adım atıp júrip ketti (K.S.).

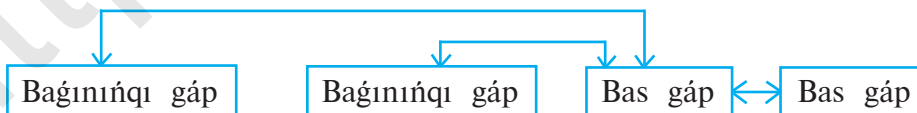
Úsh jay gápli aralas qospa gáptin' kestesi:

1-keste [Baǵınıńqı gáp], [Bas gáp], [Bas gáp]

2-keste [Bas gáp], [Baǵınıńqı gáp], [Bas gáp]

Aralas qospa gáp tórt yamasa onnan da kóp jay gáplerden dúzilip kelgende, baǵınıw jolı menen baylanısqa jay gáp ekew, dizbeklesiw yamasa dánekersiz baylanısqa jay gápler de ekew yamasa onnan da kóp bolıp kele beredi. Bunday birneshe jay gápli aralas qospa gáplerdegi baǵınıńqı gáplerdiń orın tártibi ózleri gárezli gápler menen mánilik qatnaslarına qaray jaylasadı. Mısalı: 1. Men de óz polkamnan túsip juwınıp kelemen degenshe, shay tayar bolıp, joldaslarım kútip otır eken, tórt kóz túwel qır dógerek shay ishiwge otırdıq. («G.S.»).

Tórt jay gápli aralas qospa gáptin' kestesi:

2. Martnıń aqırında Azov boylarınan jıllı samal esip, Donnıń shep jaǵasındaǵı qumlar eki kúnniń ishinde tegislenip qaldı, bawrayında qar

tıǵılıp jatırǵan jarlar hám oylar kópshıp, saylar muzlardı jemirip jep shawqım menen sarqırıp aqtı, jürip bolmastay halǵa tıstı. (M. Sh.). 3. Men fashist penen ayqasıp atırǵanda, qaptalımnan bir fashist kelip shanishqanda, sol jaq bilegimniñ bulshıq etine tiyip jaralı bolǵan ekenmen, fashist ekinshi mártebe shanshayın dep atırǵanda, Ivan jetip kelip ayqasıp atır eken. (N. D.).

Bes jay gápli aralas qospa gáptiñ kestesı:

1-keste [baǵ. gáp], [bas gáp], [baǵ. gáp], [bas gáp], [bas gáp]

2-keste [baǵ. gáp], [baǵ. gáp], [bas gáp], [baǵ. gáp], [baǵ. gáp]

Aralas qospa gáptiñ jay gápleri dánekersız hám dánekerli kelip te baylanısa beredi. Mısalı. 1. *Mámleket bolmaǵanda, Ámiwdáryanıñ ayaǵındaǵı jerlerdiñ barlıǵın da suw basıp keter edi, xalıq qonısınan kósher edi. (T.Q.).* 2. *Suw az bolsa, túbektegi topıraqtıñ ústingi qaptalı ǵana ızǵarlanadı, al bul jaǵdayda tómengi qatlamdaǵı tamırlar kesellenedi, gül jaqsı óspey qaladı. («E.Q.»). Onıñ bul sózi kútá awır tiydi, sóytse de men ózimniñ salaqlıǵıma da kúyinip qaltama úñilsem, baǵanaǵı tawıp alǵan sharshımniñ bir ushı shıǵıp tur eken. (T. Q.).*

148-shınıǵıw. Oqıń. Aralas qospa gáplerdiñ neshe jay gápten dúzilgenin hám qalay baylanısıp kelgenin aytıń.

1. Eger de kimde-kim bir-birewge jaqsı túsınse, ekewiniñ almaytuǵın qamalı qalmaydı, olar birge párwaz ete aladı, diydilegen jerine hesh qıyınalmay jetedi. (Ó.X.). 2. Háp zamatta kúshli samal esip, kún júzindegi bultlardı aydap ketti de, kún ashılıp jawın tındı. (Á.A.). 3. Tanya qayıl boldı, biraq ol jayınıñ ishinen shıqqan waqıtta, Pavel ızalanǵaninan ernin tisedi. (N.O.). 4. Kóp waqıttan berli bir de oq shıqpaǵannan soń, bir de adam qıymıldamaǵannan soń, bir de ses esitilmegennen keyin, birden topılısqá komanda bolsa kerek, fashist soldatları qara qońızday órip kiyatır. (J.A.). 5. Jigit sóziniñ dawamın kútti, Pirnazar bul únsizlikten sál-pál tıǵılınqırıp, ol qolaysızlaw sóyledi. (B.B.). 6. 1935-jılı Nikolay Petrovish universitetten kandidat ataǵın alıp shıqtı, tap sol jıldıñ ózinde ákesi de áskeriy tayarlıǵın tekseriw isin jónli ótkermegeni ushın bosatılıp, ol payanlı qonıs basıwǵa niyetlenip, hayalı menen Peterburgke keldi. (I. T.).

149-shuniq'w. Kóshirip jazıń. Aralas qospa gáplerdiń jay gápleriniń bayanlawıshınıń hám bayanıstırıwshı dánekerdiń astın sızın. Baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshınıń bildiriliwin aytıp berin.

1. Dáslep bireń-sarań bolsa da aspanda bult payda boldı, keyin kóp uzamay gúz salqınlana baslanıp, sarı japıraqlar tag'ı jerge tústi. (*Q.D.*).
 2. Gúz máwsimi baslanıp, dáryanıń suwı tartılǵan soń, kólge quyıp turǵan ózektiń saǵası kesilip edi, balıq kólde atawlap qaldı (*K.S.*).
 3. Geyde saqalına muz qatıp, murtına quraw qatqan kúnleri de boldı, sonda da ol qoylardıń qasında boldı (*J.S.*). 4. Eger orıp jynaw jumısı 7-10 künge keshigip ketse, oraq sanı hám zúraát kemeyedi, ónimliliktiń ot-jemlik sapası tómenleydi, yaǵnıy onıń quramındaǵı belok 3, 4-5 procentke, may 1,5 procentke azayıp, al kleshatka 23-24 procentke artadı (*E.Q.*). 5. Dúnya isleriniń túyini aqıl menen sheshiledi, qay jerde aqıl húkimlik súrmese, sol jerde insap bolmaydı (*A.Sh.*)

150-shunig'w. Oqın. Aralas qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń bir-birine qatnaslı sorawların hám qanday mánide kelgenin túsindirin.

1. Dizel-elektroxod jaǵadan qanshelli alıslaǵan sayın, samal da sonshelli kúsheyip baratır, adamǵa bir jaǵımsız salqın túsip kiyatır (*S.V.*). 2. Balalar sáskelikten kelip, sabaqların oqıp atır edi, bir máhálde sırtqı esik ashılıp, bir adam kele berdi (*A.Sh.*). 3. Bódene ushıp barıp kempirdiń basına qonıptı, kempir uslayın degende, bódene pırr etip ushıp ketipti (*Q.x.e.*). 4. Kún shıqqan soń, patshanıń ústi kewipti, analardıń ústi ılay-ılay bolıp sirá keppeydi (*Q.x.e.*). 5. Eger de eki táreptiń birewi nemquraylı ot ısırsa, oshaq pısqıydı, sol pısqıǵan oshaqtıń tútini kózlerden jas shıǵarıwǵa sebepshi boladı (*T.Q.*). 6. Qodireń gápler túwesilmey-aq, dalada Polat jasawıllardıń attan túspey turǵanı xabar etildi, úy iyesi asıǵıp úyden shıqtı (*T.Q.*).

151-shunig'w. Tómendegi gáplerden kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdi bir bólek, aralas qospa gáplerdi bir bólek kóshirip jazıń. Olardıń bir-birinen ózgesheligin aytın.

1. Kespeleri ezilip ketpesin dep, Baǵdagúl qazanın asha bergeni, tolıq deneli, dombaylaw, basına tóbesi shoshaq kiyim kiygen qara torı jigit kirip keldi. (*T.Q.*) 2. Eger okean keńisliginde dúbeley dawıl suwdı

astan-kesten etetuġın bolsa, ol Orta Aziya sıyaqlı kontinentlerge shaġıttı aspaġa suwıradı yamasa egislik jerlerdi shaġa batırıp taslaydı, atızġa, baġlarġa, mal sharwashılıq fermalarına, elatlı punktlerge nóser jamġır quyadı, kópirlerdi hám temir jol magistralların buzıp ketedi. («E.Q.»). 3. Anda-sanda olardıń arasınan tawıqtıń kózindey sıǵırayǵan altın reńli sarı juldız kórindi, hátte jerdi qapsıra qushaqlap alǵan tuńǵıyıq túnniń perdesi unamaǵanday, ol kirpigın bir qaǵıp kózin jumdı. 4. Sıy-húrmet hám ataq kerek emes, biyhuwda nárese ekenin ol álleqashan bilgen, biraq ziyapatta knyaz Sergey onıń qasına kelip jıllı sózler aytqan waqıtta, ol erksiz qanaatlanǵanday bolatuġın edi. (L.T.). 5. Jolawshı Tagıaptıń kópirine jeter-jetpeste toqtaǵan passajirden túskende, altın kúnniń ıssı quyashı páseńlep, ıssılıq keshki jaǵımlı salqın samal menen alması. (G.E.).

§35. Aralas qospa gáplerdiń irkilis belgileri

Aralas qospa gáplerge tómendegi irkilis belgileri qoyıladı:

1. Aralas qospa gáp dánekersiz mezgilles hám baǵınıńqılı qospa gáplerden dúzilgen bolsa, kóbinese aralarına útir qoyıladı. Mısalı: Sheshesi atlanıp ketkennen keyin, Ayparsha úyge kelip edi, túsi qup-quw bolıp ketken eken. («A.»j).

2. Aralas qospa gáptiń dánekersiz baylanısqań jay gápleriniń mánileri hár túrli bolıp kelgende, arasına noqatlı útir qoyıladı da, al baǵınıńqı gáp útir arqalı jazıladı. Mısalı: Egin-tegin jıynalǵalı, Amanlıq Janakentke kóp qatnaytuġın edi; ol hayalınıń awırǵanlıǵı ushın nókerlerdiń izinen azıq aparıp, kóbinese qonbaytuġın edi. (T.Q.).

3. Aralas qospa gáp sebep mánili bolıp kelgende, onıń jay gápleri sıziqsha arqalı, basqaları útir arqalı jazıladı. Mısalı: Qanday da bir awır jaǵday payda bolǵanday sezildi — óndiris jetkilikli pát penen óspedi, óytkeni materiallıq jaqtan xoshemetlew ushın jetkilikli túrde qarjı bólip shıǵarılmadı, al qarjı jetpedi, sol sebepli óndiris aqırın ósti. («E.Q.»).

152-shunıǵıw. Oqır. Aralas qospa gáplerdiń jay gápleriniń arasına irkilis belgileriniń hár túrli bolıp qoyılıw sebebin aytıp berin.

1. Geyde biziń qasımızǵa naǵashı sheshem kelip bir nárese toqıp yamasa jiyek salıp otırıp sıyqırlı ertekler aytatuġın edi, al eger de naǵashı

atam qalağa kete qoysa Lyudmila bizikine keletuğın edi, bizler arqayın házilsetuğın edik. (*M. G.*). 2. Eger Qudaybergen hákim Shomanaydı satpaqshı bolsa, qan tókpey jeńis joq; er júrekli qaraqalpaqlar shıǵıńlar búgin maydanğa. 3. Qápelimde Volodiyanıń tula boyı juwlap, eki betiniń alması narttay qızardı, kózleri ot shashıp masaladay jandı. 4. Ilya Nikolayevishitiń mańlayındaǵı jıyırıq jazılıp, qalıń qasları joqarı serpildi, erinleri mıyıq tartıp, júzi masayrap sala berdi. (*Z. V.*). 5. Sonda da ol dushpanına boy bermedi; dushpan qanshelli julqınıp, mıltıǵın tartsa da, ol jibermedi. («*A*»*j*). 6. Fedyunka taǵı bir qızıq nárselerdi aytıp bermekshi edi; biraq Vasildiń mushı eńsesine tiygenen soń, ol tım-tırıs bola qaldı. (*Z. V.*).

153-shunıǵ'ıw. Aralas qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń baslawısh hám bayanlawıshlarınıń astın sızın, olardıń neshe jay gápten dúzilgenin, qaysısı baǵınıńqı gáp, qaysısı dizbekli gáp hám irkilis belgileriniń qoyılıw sebebin aytıń.

1. Dáslep tawlar Olenindi hayran qaldırıp, soń quwandırıp ta jiberdi, biraq bul basqa tawlarǵa usamaǵan qar tawlarınıń dizbeklerine bargan sayın kóz ayırmay qarap, ol bul sulıwlıqqa kem-kemnen túsine basladı hám tawlardı kórdi. (*L. T.*). 2. Ruzmat kúlip jiberdi; ol dostınıń ójetligin, bir sózligin jaqsı biletuğın edi, sol ushın onıń rayın jıqpadı. (*J. Sh.*). 3. Kirip barsam, svet janıp tur, ol da ornında jatır, biraq saqalı joqarı qaray shoshayıp ersilew bolıp otır eken. (*Sh. A.*). 4. Jáne baǵanaǵıday shashları tikireyip, ózin esikke qaray attı da, pútkil denesi qulaq bolıp qattı qaldı; tik baspaldaqlardan túsip kiyatırǵan birewdiń dúk-dúk etken ayaqlarınıń sestı esitildi. 5. Kúndizgi jıllı hawa buzılıp, kúshli samal kóterilipti, aspandı qara bult qaplaptı, kóshelerde heshkim joq, dógerek tım-tırıs. (*A. Y.*).

Qospa gáplerdi ulıwma tákirarlaw ushın sorawlar hám shunıǵıwlar

1. Qospa gápler quramındaǵı jay gáplerdi baylanıswshı qurallardıń qatnasına qaray neshe túrge bólinedi? Atap kórsetiń.
2. Dizbekli qospa gáp dep nege ataymız? Olar baylanısw usılına qaray qanday túrlerge bólinedi? Mısal keltiriń.
3. Dánekersiz qospa gáplerdiń mánisine qaray túrlerin aytıń.
4. Dánekerli dizbekli qospa gáplerdiń jay gáplerin qanday dánekerler baylanıstıradı?
5. Baǵınıńqılı qospa gáp dep nege aytamız? Olar mánisine qaray neshe túrge bólinedi? Atap kórsetiń.

6. Bađınıńqı gáp bas gáp penen qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanıladı?

7. Sonlıqtan, sol sebepli, sonıń ushın, nege deseń, sol ushın degen dánekerler qanday dáneker?. Olar bađınıńqılı qospa gáptiń qaysı túrin baylanıstıradı?. Sol dánekerler arqalı baylanısqa bir gáp aytıń.

8. Birneshshe jay gápli qospa gáppler ne ushın kóp bađınıńqılı hám aralas qospa gáp bolıp bólinedi? Kóp bađınıńqılı qospa gáptiń túrlerin aytıń.

154-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Sebeplik bađınıńqı gáptiń baslawısh hám bayanlawıshınıń astın sızıń. Bađınıńqı gáptiń bas gáp penen qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp turǵanın aytıń.

1. Aqırı sennen dım xat kelmegennen keyin, bizler de jazǵandı qoydıq. (*G.I.*) 2. Sıǵan súyektiń awırǵanı kóbeygen sayın, Gúlimbet way-waydı kúsheytti. (*J.A.*) 3. Ústilerine dónip turǵan ájel qáwpi bosaspaganı sebepli, olar bir-birine ashılıspadı da. (*T.Q.*) 4. Hayalıń bunı keshirer, óytkeni ol ne aytsań da kónetuǵın juwas adam. (*B.G.*) 5. Qurılıs boyınsha arnawlı qánigeler bolmaǵanlıqtan, tiykarınan, gerbish hám ılay tasıw jumısları tapsırıldı. («*J.*») 6. Kúnniń ıssısında qarıqtaǵı suw nállerdi quwratıp taslaydı dep, ol kóbirek túngi suwǵarıwǵa kúsh salatıǵın edi. 7. Maǵan salsa barlıq imtixanlardı qısqa kóshirer edim, sebebi qısta qar, jamǵır boladı, kóshege de shıqqıń kelmeydi. («*E.Q.*») 8. Dúbeley kúsheygen sayın, tolıqlar sekiriwin shaqqanlatıp atır. (*O.B.*) Abdurahman sol jerde qaldı, óytkeni úydiń iyesi bul waqıtta úyinde emes edi. (*Q.D.*)

155-shunıǵıw. Berilgen gápplerdi kóshirip jazıń. Jay gápplerdi baylanıstırıwshı dánekerlerdiń astın sızıń hám usı dánekerler arqalı baylanısıp kelgen jay gápplerdiń qaysısı bas gáp, qaysısı bađınıńqı gáp ekenligin hám sorawların anıqlań.

1. Kempir apam qattı shorshınıp ketti, sebebi ol gazetada Batıray tuwralı bir nárese jazılǵan-aw dep oylasa kerek. (*S.K.*) 2. Bálkim, ol kelmes, nege deseń onı men kóshede kórdim. (*N.N.*) 3. Olar baxıtlı bolıwǵa tiyisli de, óytkeni bunısız eldiń abadan bolıwı múmkin emes. («*E.Q.*») 4. Ol usı kiyatırǵanında aldında taw da bolsa da qorqatuǵın emes, sebebi anasınıń bergen buyırǵı sonday úlken edi. (*A.B.*) 5. Bul ushın seni ayıplap bolmaydı, nege deseń sen ele kóp nárselerdi kórgeniń joq. (*Sh.R.*) 6. Kún ayaz edi, sol sebepli ol qalıń kiyingen. Adamlardıń kóbisi jumısqa kesh shıǵadı, sonıń saldarınan norma orınlanbaydı. (*A.Á.*) 7. Balalar barlıq nárseni tintip shıqtı, biraq jasırın xat tabılmadı. (*J.Sh.*)

TUWRA GÁP HÁM ÓZLESTIRILGEN GÁPLER

§36. Tuwra gáp hám ózlestirilgen gáp haqqında túsiniq

156-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiń qanday stilge qatnaslı ekenin hám qanday formada dúzilgenin (monolog túrinde me yamasa dialog túrinde me) anıqlań.

Awılda qorazlar shaqırıp, tań ata baslaǵan waqıtta úsh bala qayıqqa otırdı. Biraq, Yaqup úyinen sezdirmeı shıǵıp kete almadı. Ol jańa tań ata baslaǵanda oyandı hám áste-aqırın kiyine basladı. Biraq anası oyanıp ketti.

— Balam, nege bunshama erte oyandıń? Bizler búgin balalar menen balıq uslawǵa baramız.

— Balıq uslawǵa? Kólge me? — Gúlemesh apay, hátteki kátten sekirip tústi.

— Kólde balıq bolatuǵın ba edi, apa, — dedi Yakup sabırlılıq penen.

— Awzıńa qum! Endi saǵan usı qalıp edi!

— Men joldaslarıma wáde bergen edim, apa. Al, wádeni shaymalawǵa bolmaydı ǵoy!

— Wáde hár qıylı boladı: birin buzıwǵa bolmaydı, al ekinshisin buzıw múmkin. Al, úyden bir adım atlap shıqpaysañ! Áne, tap sonday!

— Awa, hay, meniń basqalardan qay jerim kem! Ne ushın basqalarǵa múmkin, al maǵan múmkin emes?

— Meniń basqalar menen isim joq. Meniń balam birew! — dep ashıwlı pishin menen juwap qaytardı Gúlemesh apay.

— Apa, sen meni hesh qayda jibermeıseń, al men bolsam esimdi biletuǵın boldım! (M.K.)

Sóylewshi óz oyın, pikirin tolıq bildiriw ushın óz gápiniń ishinde basqanıń sózlerin, gáplerin keltirip te aytadı.

Mısalı: Inkamal apay áste-aqırın taxtanıń aldına bardı da:

— **Turıń, balalar! Sultanmurat, sen ornıńa barıp otıra ǵoy** — dedi basqa aytatuǵın sózdiń retin tappaǵanday.

— **Bir nárese bolıp qalǵan joq pa?** — dep soradı Inkamal apay suwıq demin alıp.

— **Onday qolaysız hesh nárese bolǵan joq, Inkamal apay,** — dep Tinaliyev dárhal onı tınıshlandırdı (Sh.A.).

Bul mısallarda qara háríp penen jazılǵanlar — basqanıń gápi (tuwra gáp), al qalǵanları — sóylewshiniń (avtordıń) gápi.

Basqanıń gápi eki túrli jol menen beriledi:

1) basqanıń gápi heshqanday ózgerissiz, sol dáslepki dúzilisin saqlaǵan túrinde beriledi. Mısalı: 1. — **Azat qılıw kerek pe?** — dep soradı Maman. 2. **Aqlıń nege jetse, solay isle,** — dedi ol suwıqlaw (T.Q.).

Bul mısallarda dıqqat etilgen gápler — basqanıń gápi. Olar sóylewshi tárepinen ózgerissiz qollanılǵan. Basqanıń gápiniń bunday ózgerissiz berilgen túri tuwra gáp boladı:

2) basqanıń gápi sóylewshi tárepinen ózgeritilip, tek mazmunın saqlaw jolı menen beriledi. Mısalı: 1. Maman onnan azat qılıw kerek pe dep soradı. 2. Ol suwıqlaw aqlıń nege jetse, solay islew kerek ekenligin ayttı.

Bul mısallarda basqanıń gápi sóylewshiniń sózi menen arastırılıp ózgeritilip berilgen. Basqanıń gápiniń bunday túri ózlestirilgen gáp boladı.

Awızeki sóylewde tuwra gáp hám avtor gápleri intonaciya arqalı bólinip aytıladı. Jazıwda olardıń arasına tiyisli irkilis belgileri qoyıladı.

Ózlestirilgen gápler awızeki sóylewde de, jazıwda da, intonaciya arqalı bólinbey bir tutas gáp túrine ótedi.

Este saqlañ: tuwra gáp hám avtor gápleri keste túrinde kórsetilgende, tuwra gáp T háribi, avtor gápi A háribi menen beriledi («T», -a; A: «T»; A: «T», -a; «T», -a; -«T»).

157-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttegi gáplerdiń qaysısı tuwra gáp, qaysısı avtor gápi ekenligin anıqlañ. Olardıń arasına qanday irkilis belgileri qoyılıp kelgenin ayttıń.

Men basqa bir jumıs penen kelgen edim. Meniń balalargá aytatuǵın bir gápim bar. Al endi sabaq ótip atırǵan waqıtta kirip kelgenimiz ushın keshirersiz, maǵan ruqsat etiń, — dep qasında turǵan oqıw bólimine iyegin qaqtı.

— Awa, aytatuǵın gáp bar, — dep oqıw bólimi onıń sózin maqulladı.

— Otırıń, balalar.

Oqıwshılar bir tegis otırıp qaldı.

— Men minaday bir jumis penen kelgen edim, — dep gáp basladı Tinaliyev. — Oylasıp qarasaq bul jumısqa hayallardı jiberiwge bolmaydı eken. Adamlar joq. Sonlıqtan siz, oqıwshılardan járdem sorayıq degen juwmaqqa keldik.

— Oqıwlarıńızdı úziliske túsirip, men sizlerdi máslikke jibereyin dep atırǵan joqpan, — dep túsindirdi Tinaliyev.

Bir waqıtta balalar qolların kóterip, men sol jumısqa baraman, men baraman! — dep waǵırlasa bergende Tinaliyev gápti ashımayrıq etip bılay dedi:

— Eger kimde-kim maǵan dus kelgen oqıwshı bola beredi — dep oylasa, birinshiden, ol qátelesedi.

— Qáne, Sultanmurat sen, — dep baslıq taǵı da oǵan qaradı, — sen ótken jılı atızındı súrgen ediń, solay emes pe?

— Awa, dep Sultanmurat ornınan túrgeldi.

— Seniń solay etkenińnen xabarım bar. Sonlıqtan áwele sennen baslaǵan edim, — dedi baslıq.

— Men de qos aydaǵanman! — dep dawısladı Anatay ornınan qozǵalmastan.

— Men de solay, — dep qaptaldan qosıldı Erkinbek.

Onıń izin ala taǵı birneshe shawqımlasqan dawıslar esitildi (*Sh.A.*).

158-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tuwra gáp penen avtor gápin tawıp, tuwra gáptiń astın tuwrı sızıq penen, avtor gápiniń astın iyrek sızıq penen sızıń. Olardıń ne ushın tuwra gáp hám avtor gápi dep atalatuǵına túsirik beriń.

1. Menińshe, dárwazaǵa Qudaybergendi qoyǵan maqul bolar edi, — dedi Ájiniyaz. 2. — Sirá seniń kózińe basqa bir nárseler nóker bolıp kóringen shıǵar? — dedi. 3. Men seni bilermeken dep sorap edim, endi saǵan shıńın aytayın, tisińnen shıǵarmaysañ ba? — dedi Baǵdagúl (*T.Q.*). 4. — Aǵa qashan salmaǵa suw ashasań, — dep Seyit Orazbaydan soradı.

— Tústen keyin ashamız, — dedi Orazbay.

— Seyittiki durıs, qıynalmasañ salmanıń saǵasın ash, balam. Bul suwdı hámme adam, Qırqızdıń barlıq jeri kútip atır, — dedi Nurbay menen sóylesip atırǵan ǵarrı.

Aqırı diyqanlar: «Suw jerdiń janı hám ósimliktiń qanı» dep biykarǵa aytqan emes, — dedi Nurbay (*A.Bek.*). 5. Demek, sen húrmetli adam ekenseń, aǵa, — dedi qız. — Aqsaqal, bul jerde bir ózińiz jasawǵa qalayınsha júreksindińiz, — dep soradı. (*T.Q.*)

§ 37. Tuwra gáp hám avtor gápi, olardıń orın tártibi

Dúzilisi hám mazmunı ózgerilmey berilgen basqanıń gápine **tuwra gáp** dep ataladı.

Mısalı: — Jaqsı jıqlar eken, baqqıda turǵanın dárriw bile-qoyasań, — dep Inkamal apay onı xoshametlep sóyledi (*Sh.A.*).

Bul mısaldaǵı sızıqsha menen bólinip jazılǵan dáslepki gáp — tuwra gáp. Ol sólewshiniń sózi emes, basqanıń — Inkamal apaydıń sózi. Sólewshi sol gápti óz sóziniń ishinde ózgerissiz keltirgen.

Tuwra gáp penen baylanıslı qollanılǵan sólewshiniń sózine **avtor gápi** delinedi.

Mısalı: Kórmeysen be, adamnıń qolı gúl degen usıdaǵı, — dedi Qayıp aǵa taǵı da tańlanıp sóylep (*X.S.*).

Bul mısalda sızıqsha menen bólinip jazılǵan sońǵı gáp — **avtor gápi**. Bunda sólewshi gápti kim aytqanlıǵı hám soǵan qatnaslı óziniń pikirini beredi.

Tuwra gáp penen avtor gápin baylanıstırıwda **dep, dedi, deydi, desti** hám t.b. baylanıstırıwshılıq xızmettegi kómekshi feyiller qollanıladı.

159-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Tuwra gáp penen avtor gápin tawıp, bir-birinen ózgesheligin hám arasındaǵı baylanıstırıwshı sózlerdi aytıń.

Tinaliyev olardıń tınıshlanıwın ótinish etti:

— Qáne, náwbet boyınsha sóyleń, balalar. Oynaytuǵın waqıt emes. Dáslep oqıwdıń jaǵdayınan baslayıq. Seniń oqıwıńnıń barısı qalay? — dep ol taǵı da Sultanmuratqa burıldı.

— Onsha aytarlıqtay emes, — dep gúńkildededi Sultanmurat.

— Ne onsha emes?

— Bılayınsha, onsha jaman emes degenim goy.

— Júdá jaqsı da emes, — dep gápke aralastı Inkamal apay. Ózi júdá uqıplı. Bir ayıp jeri — alaǵayımlaw, — dedi.

— Him-m, — dep dawısın sozıp oylanıp qaldı baslıq.

— Sen qalaysań, Anatay?

— Meniń awhalım da sonday, — dedi ol.

— Heshqaysińız da bir-birińızden artıq emes qusaysız, — dedi de Tinaliyev mırs etip kúlip, turıp tađı da bılay dedi: — Mektepkе qaytıp kelgennen keyin oqıwdıń qádir-qımbatın túsinesiz, biraq.

— Men de kóp nárselerdi bilmeymen, — dedi Tinaliyev.

— Urıs bolmağanda, men de oqıwǵa ketip bilmegenimdi úyrengen bolar edim (Sh.A.).

Tuwrа gáp penen avtor gápińiń orın tártibi tómendegishe jaylasadı:

1. Tuwrа gáp avtor gápinen aldın keledi.

— Mine, usı jerler sizlerdiń jańa qonısińız boladı, — dedi Shaqlı Maral olarǵa. (Sh.A.)

Keste túrinde: T, — a.

2. Tuwrа gáp avtor gápinen keyin keledi:

Ol kitapshasına únilip aldı da bılay dedi: «Sen júdá durıs aytasań. — Basqa xalıqtıń tilinde sóyley almasań, sańıraw adamǵa usaysań» (Z. V.).

Keste túrinde A: «T».

3. Tuwrа gáp avtor gápińiń ortasında keledi:

Sol waqıtta M.Gorkiydiń: «Analar haqqında qansha jırlasań da, báribir ol hesh tawsılmaydı», — degeni esime tústi (Ó.X.).

Keste túrinde: A: — «T»-a.

4. Tuwrа gáptiń ortasında avtor gápi keledi: «Qımbatlı kásiplesim», — **dedi ol**, — ana júregi haqqında ele bir de medicina sabaqlıǵında jazılmađan, onıń qúdiretliliginiń sırları ashılmađan». (Z. V.).

Keste túrinde: «T, -a, -T».

160-shınıǵıw. Oqıń. Tuwrа gáp hám avtor gáplerin tawıp, olardıń ornalasıw tártibin keste túrinde túsindiriyń.

1. Siziń gawashalarıńız jaqsı rawajlanıptı, — dedi Zayırov sálemlesip bolǵannan keyin. 2. Házir olar awıldı güllendiriwge at salısıp atır, — dep Gúlzira esip-esip sóylep ketti. 3. Sađan tağı da aytaman, — dedi Bekpolat, — qızbalıqtıń aqırı qızıl júzińdi soldırıp, uyatqa qaldırıp júrmesin (Ó.X.). 4. Xosh bol, Oksana, aman bol! — dep baqırdı olar. 5. Balalar, — dedi Ğabdulla, — birewimiz juwırgısh, ekinshimiz mergen, úshinshimiz palwan bolıp kettik goy (M.K.). 6. Bárinen de xabarıńız bar.

Tıñshı jiberip Múshiriptıń oyın bildik, — dedi Tawmurat (K.S.). 7. Bizin xalqımız: «Óz elin — jer tutı, kisi eli — qaramıq», — deydi. 8. — Jaq, qádirli joldas, — dedi professor, — studentlerdin mápleri anağurlım joqarı (Z.V.).

161-shınıǵıw. Qaǵıydada berilgen kesteden paydalanıp, tuwra gáp penen avtor gápiniń ornalasıw tártibin hárbir gáptin keynine keste túrinde cifrlap jazın.

1. — Qádemlerińiz qutlı bolsın! Iske sát, jigitler! — dedi ǵarrı yoshlı túrde sóylep (J.S.). 2. Endi qay jerde oqıysañ? — dedi ol (K.S.). 3. — Qaytarıwın qaytardıq-aw, aǵa, — dedi Ájiniyaz kúlkisin zorga tıyıp (T.Q.). 4. Bular ekewi de, — dedi ustalardı kórsetip, — qalanın argı jaǵındaǵı qorǵannın qulaǵan jerin órip atır (K.M.). 5. Biraq, soǵan qaramastan ol: «Meyli, baraman, jibere beriń!» — dedi. 6. Aǵam onnan: «Hey, netken balasań? Bizin júktiń arasında ne qılıp júrseń» — dep soradı (A.Bek.). 7. Bunı biz-lerge kempir apam ákelip berdi, — dedi Oksana (M.K.). 8. Bir awıldan sóylesip otırǵanday aqsaqaldın tabılmaǵanı qızıq boldı-aw! — dep gúńk etti (K.M.).

§ 38. Tuwra gáptin irkilis belgileri

162-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi diqqat berip oqın. Tuwra gáptin ornalasıw tártibin hám onın irkilis belgilerin anıqlań.

— Gáp bılay Anatay, sen de ákeń ushın diyqanshılıq etiwge barasań. Múmkin, saǵan bir jil, bálki onnan da kóbirek mektepten qol úziwge tuwra keler ...

— Men de baraman! Men de baraman! Men de! — desip, geypara balalar orınlarınan túrgele basladı.

— Yaq, toqtap turınlar! — dep baslıq olardı tınıshlandırdı.

— Men de baraman! — dedi bir qaptaldan Ájimurat. Anası oǵan:

— Sabaǵıńdı oqıdın ba? — dep soradı qatallıq penen.

— Awa, oqıdım, — dedi Ájimurat.

— Bar ornına barıp uyqıla, sestin di shıǵarma! Túsindiń be? — dedi. Anası Sultanmuratqa hesh náirse demedi.

— Ala beriń, balalar, zárúrli kerek nárselerińizdi tawıp berip támiyinleymiz! — dedi baslıq.

— Mine, mınań qarańlar, mine bizin aǵamnın atları! — dep dawısladı Sultanmurat baslıq penen brigadirge qarap.

— Duris! Duris! Bular Bekbaydın atları! — dep tastıyıqladı Shekish ğarrı (*Sh.A.*).

Bayanatshı kópshilikke qarap: «Biz, jaslar, bilimdi tereń iyelewimiz kerek», — dep basladı sózin. Házir, — dedi ol oqıwshılardıǵa qarap, mámleketimiz oqıwshılardıń bilimdi tyanaqlı úyreniwine úlken áhmiyet berip atır (*J.S.*).

Tuwra gápler jazıwda, kóbinese tırnaqshaǵa alınıp jazıladı. Biraq bul jaǵday barlıq waqıtta shárt emes. Tırnaqsha, kóbinese citatalarda, monologlıq tekstlerdegi tuwra gáplerde qollanıladı. Al kórkem shıǵarmalardaǵı dialog túrindegi gáplerde tuwra gáp tırnaqshasız jazıladı. Tuwra gápler qaysı orında kelse de, bas háripten baslanıp jazıladı. Mısalı: Úyge qayıp kelip kiyinip atırsam, ákem uyqısınan oyanıp ketip:

— Haw balam, jáne qayda atlandıń, — dep soradı.

— Meńlimurattıń úy betine (*Ó.X.*)

Tuwra gáp penen avtor gápiniń arasına olardıń orın tártibi hám tuwra gáptiń ayılıw maqsetine qaray tómendegi irkilis belgileri qoyıladı:

1. Tuwra gáp avtor gápinen burın kelse, tuwra gápten keyin mánisine qaray útir, soraw yamasa úndew belgisi qoyıladı da, avtor sózinen aldın sızıqsha qoyıladı. Mısalı: «Balam, miynet adamdı húrmetke bóleydi», — dedi Názigúl (*Ó.A.*). «Qızlardıń atızda ullı kúsh ekenin ne menen kórsete alasız?» — dedi Gúljamal (*J.S.*). Áne, qara, biziń torǵay sayradı! — dedi Subanqul (*Sh.A.*).

2. Tuwra gáp avtor gápinen keyin kelse, avtor gápinen soń qos noqat qoyıladı. Mısalı: Xalıq bılay deydi: «Miynettiń kózin tapqan, baxıttıń ózin tabadı».

3. Tuwra gáp avtor gápiniń ortasında kelse, avtor gápiniń dáslepki bóleginen keyin qos noqat, tuwra gápten soń mánisine qaray, birinshi qaǵıydada kórsetilgen irkilis belgileriniń biri qoyıladı. Mısalı: Izam kelip, qanıw qaynap: «Siziń nızamǵa jatpaytuǵın háreketlerińiz tuwralı hákimlerge shaǵım etemen!» — dep baqırıp jiberdim (*Z.V.*).

4. Tuwra gáptiń ortasında avtor gápi kelse, avtor gápi eki jaǵınan útir hám sızıqsha arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: Biziń bólimimiz — dep Aygúl apay úlken isenim menen sóyledi, — bıyılǵı jılı 80 gektar paxta maydanınıń hár gektarınan 30 centnerden zúráát jetistirmek-shi» (*K.S.*).

5. Tuwra gáp dialog türinde kelgende, tuwra gáptiń aldına sızıq-sha qoyıladı da, keyninen tuwra gáptiń mánisine qaray birinshi qağıydada kórsetilgen irkilis belgileriniń biri qoyıladı. Mısalı:

— Apa, iyttiń dawısı qaray góy, — dedi Tóresh juwırıp anasınıń aldına shıǵıp betine qaradı.

— Qayaqta esitiledi? — dedi anası.

— Anamanda, apa! — dep aldına qaray qolın sozdı.

— Awılǵa jaqınlaǵan ekenbiz, házir awılǵa jetemiz, — dep anası júrisin kúsheytińkiredi (*N.D.*).

163-shunıǵıw. Oqıń. Tuwra gáplerdi tawıp, olarǵa irkilis belgileriniń hár túrli bolıp qoyılıwı tuwralı túsiniń beriń.

1. Brigadir Shekish garrınıń aytıwına qaraǵanda, oǵan ákesi bılay depti: «Aqsayǵa egin ekken adam ya dáńge kómilip qaladı da, ya diywana taqılette qapshıǵın iynine salıp, eki qolın murnına tıǵıp qayta beredi» — degen eken. 2. «Diyqannıń isi táwekel, júregi sháwkildep úmitin úzbeydi», — deydi Tinaliyev. 3. Baslıqtıń bul sheshimi Anataydıń ashıwın keltirgenlikten:

— Nege Sultanmurat komandir boladı eken! Múmkin, bizler onı qálemeytuǵın shıǵarmız! — dep narazılıq bildirdi. 4. Sultanmurat bul sózdi esitip shıdap tura almadı:

— Meniń hárgiz komandir bolǵım kelip turǵan joq. Qáleseń óziń bola ber! — dep jiberdi (*Sh.A.*). 5. Sen Arıwxannıń jaǵdayın bileseń góy, onıń menen oylastıń ba? — dedim qız apasınıń atın atap (*S.S.*). 6. Alǵan teoriyalıq bilimdi ámeliy is penen baylanıstırıp barıw, — deydi Orazgúl Erimbetova, — bul biz, oqıwshılar ushın jaqsı payda berip atır (*J.S.*).

164-shunıǵıw. Tuwra gáp penen avtor gápleriniń arasındaǵı túsirilip qaldırılǵan irkilis belgilerin tuwra gáptiń mánisine qaray ózlerińiz qoyıp, kóshirip jazıń. Tuwra gáptiń tırnaqshaǵa alınıw hám alınbaw sebeplerin túsindirıń.

1. — Onıń ornına meni jaz, men baraman, — dedi Sadulla. (*N.D.*)
 2. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında bılay deydi: «Jaqsılıq jerde qalmas».
 3. Bizler dedi ol tek miynette ǵana emes, al gúllan iste de basqalardıǵa úlgi kórsetiwimiz kerek. (*Á.T.*) 4. Ol juwırıp baratırıp, izine burılıp shofyorga sen nege tursań dep baqıradı. 5. Júreseń-á, tezirek degen ashshı dawıs shofyordıń adımın tezletti. (*I.Q.*) 6. «Jaqsı sóz — jan azıǵı» degen gáp bar. — Házir baraman, júre berińiz dep úyine qaray juwırıp ketti.

(N.D.) 7. Júdá bárekella, balam, qarıw sala beriñler dedi Atajan ata tegislenip atırǵan jerlerge bir qatar kóz salıp. (J.S.)

165-shınıǵıw. Oqıń. Tuwra gáp penen avtor gápiniń orın tártibin, olardıń bir-birinen ózgesheligin, irkilis belgileriniń hár túrli bolıp qoyılıw sebebin aytıń.

1. Baslıq Tınaliyev olardıń bárin de Ergashtıń atlar qosıwlı turǵan gúndesiniń qasına shaqırıp aldı da:

— Qáne, mına atlardıń qosqa qalay qosılǵanına min taǵıńlar! — dedi.
2. — Sultanmurat, — dep onı úlgi tutıp sóyledi baslıq Tınaliyev, — sen komandir retinde hár saparı jumıs baslanar aldında atlardıń kim qalay etip qosqa qosatuǵının biliwge minnetliseń. 3. — Qáne, maǵan aytıńlar, jumıstan soń tünde atlardıń abzırayların qay jerge taslap ketesizler? — dep soradı. 4. — Moyınlaytuǵın hesh nársesi joq, — dedi Palwan, — rasın aytsam, paxtashılıqqa qızıǵaman. 5. Jumagúl bılay dedi: «Sen haqıyqat adamsań Palwan!». 6. Sayımbetke qarap ol: «Júr, awqatqa barayıq», — dedi. 7. — Haw, mınaw Múshiriptiń bórki emes pe? — dedi (K.S.). 8. Shıraqlarım, — dedi Serimbet aǵa araǵa túsip, — zaman tiregi sol jaslar (Ó.A.).

§ 39. Tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandıruw jolları

166-shınıǵıw. Qatar berilgen gáplerdi oqıń. Olardıń bir-birinen dúzilislik hám inovaciyalıq ózgesheligin anıqlań.

Tuwra gáp

Ózlestirilgen gáp

1. «Bular iz kesip sózsiz tabadı», — dep adamlar olarǵa isengen qálpinde qala berdi (T.Q.).	1. Bular iz kesip sózsiz tabadı dep, adamlar olarǵa isengen qálpinde qala berdi (T.Q.).
2. Mátkárim aǵa: «Balam, óz baxtıńdı miynetten izle, el ushın ayanbay miynet et, qádemińe nur jawsın», — dep perzentine atalıq násiyatın berdi (Q.E.).	2. Mátkárim aǵa perzentine balam, óz baxtıńdı miynetten izle, el ushın ayanbay miynet et, qádemińe nur jawsın», dep atalıq násiyatın berdi.
3. «Bul bayram, — dedi asıqpay sóylegen terimshi qız Ayımjamal, — baxıtlı ómirge jetistirgen ullı kúsh» (J.S.).	3. Asıqpay sóylegen terimshi qız Ayımjamal bul bayramnıń baxıtlı ómirge jetistirgen ullı kúsh ekenligin ayttı.

Bunda birinshi mısaldağı tuwra gáp penen avtor gápi azı-kem ózgeriske ushirap ekewiniń arasındağı baylanıstırıwshı dep kómekshi feyili dáslepki jay gáptiń quramına ótip, sońǵı gáp penen baylanıstıradı hám dáslepki gápke baǵınıńqılıq máni beredi. Ekinshi, úshinshi mısallardağı tuwra gáp hám avtor gápleri de aralasıp kelip ózlestirilgen keńeytilgen jay gáp túrinde kelgen.

Dúziliw forması ózgeritilip, mazmunı saqlanıp berilgen basqanıń gápine **ózlestirilgen gáp** delinedi.

Tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırǵanda avtor gápindegi *dep, degen, dedi, deydi, desti* hám t.b. baylanıstırıwshılıq xızmettegi kómekshi feyiller ózlestirilgen gáptiń quramında saqlanadı yamasa olardıń ornına **aytti, soradı** hám t.b. feyilleri qollanıladı.

Tuwra gáp ózlestirilgen gápke tómendegi jollar menen aylandırıldı:

1. Tuwra gáptiń bayanlawıshı betlik qosımtalı feyilden bolıp kelgende, sol feyil **-ğan/-gen, -tuǵın** qosımtalı kelbetlik feyilge yamasa **-ğanlıq/-genlik** qosımtalı atawısh feyilge aylanıp, tabıs sepliginiń jalǵawı jalǵanadı hám keńeytilgen tolıqlawısh xızmetin atqaradı. Al avtor gápindegi **dedi** feyili **aytti** feyili menen almasıp bayanlawısh bolıp keledi. Mısalı:

Tuwra gáp

Ózlestirilgen gáp

— Biyik shıńlarǵa, bálentliklerge talpınamız! — dedi hámme kewilli ráwishte (Ó.X.)

Hámme kewilli ráwishte biyik shıńlarǵa, bálentliklerge talpınatıǵınlıǵın aytti.

2. Tuwra gáptiń bayanlawıshı atlıqtan yamasa modal sózinen bolıp kelgende, ózlestirilgen gápte sol bayanlawısh xızmetindegi sózge **eken** tolıqsız feyili dizbeklesip tabıs sepliginde qollanıladı. Mısalı:

Tuwra gáp

Ózlestirilgen gáp

1. «Bul kisi meniń ustazım!» — dedi Tursınay (N.S.).

1. Tursınay bul kisi óziniń us-tazı ekenligin aytti.

2. Kesesine kultivaciyalaw ke-rek, — dedi Jamal (K.S.).

2. Jamal kesesine kultivaciylaw kerek ekenligin aytti.

167-shuniqiw. Berilgen tuwra gáplerdi ózlestirilgen gápke aylandırıp kóshirip jazıń. Olardıń arasındaǵı ózgeshelikler tuwralı túsiniq berıń.

1. Házir sol atızlardı barıp kóremiz, — dedi xatker. 2. Bále gawashanıń túbinde emes, — desti basqalar. 3. Bul hádiyseniń negizi tereńge suw barmay atırǵanlıqtan, — dedi Jáhángir eń izinde. 4. Jáhángir aǵa ne islep, ne qoyǵanın biledi, — dedi Turımbet. 5. Topıraqtıń astıńǵı qatlamına suw barıp jetpegenlikten gawasha kem-kemnen solıydı, — dep dálilledi Jáhángir. 6. Házir qarapayım adamlar da bilgir, — dedi xatker (Ó.X.).

3. Sóylewshi tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırıp aytqanda, onı azı-kem ózgerтип qollanadı. Bunday jaǵdayda tuwra gápтеги feyil bayanlawısh heshqanday ózgeriske ushıramastan, avtor gápindegi kómekshi feyil arqalı baylanısadı. Sintaksislik xızmeti jaǵınan keńeytilgen aǵzalı jay gáp yamasa baǵınıńqılı qospa gáp wazıypasın atqaradı. Mısalı:

Tuwra gáp

Ózlestirilgen gáp

1. «Nede bolsa qasqırdıń izin quwıp kóreyin», — dep atınıń basın toǵayǵa burıp iz quwdı (X.S.).	1. Nede bolsa qasqırdıń izin quwıp kóreyin dep, atınıń basın toǵayǵa burıp iz quwdı.
2. Men de ótsem qáytedi?! — dep ol birazdan keyin basın kóterdi (X.S.).	2. Men de ótsem qáytedi dep, ol birazdan keyin basın kóterdi.

Bul mısallarda avtor gápindegi **dep** feyili intonaciya arqalı bólingen dáslepki bólektiń quramına ótip, olarǵa baǵınıńqılıq máni beredi. Birinshi mısaldıǵı ózlestirilgen gápте qara hárip penen jazılǵan sózler ayırım-langan pısıqlawısh hám ekinshi mısaldıǵı ózlestirilgen gápтеги qara hárip penen jazılǵanlar baǵınıńqı gáp xızmetinde kelgen.

168-shuniqiw. Ózlestirilgen gáplerdi tuwra gáp etip jazıń. Olardıń orın tártibi hám mánisine qaray irkilis belgileriniń hár túrli bolıp qoyılıwın esapqa alıń.

1. Shamurat ata shákirtlerine gawashalardı salqın menen suwǵarıw kerek ekenligin násiyat etti (Q.S.). 2. Men sizlerge Reyim aǵanıń tikken teregin kórsetemen dep, baǵman ornınan turdı. 3. Mırzabek Palwanǵa

qarap turip, mashinası menen onıń úyin kóshirip kelgenin ayttı (Ó.A.).
 4. Men Xojanazardıń qasına barayın dep, Qádirbay ornınan turdı. 5. «Ala burqan dawılda mallar kózden ğayıp boldı» dew jaqsı emes edi (X.S.).
 6. Ol kelte jip gúrmewge kelmeytuǵınlıǵın ayttı (Á.T.). 7. Ol Levinson qusaǵan bir sózli adamǵa isenbewge hám moyınsınbawǵa bolmaytuǵının ayttı (A.P.).

Ózlestirilgen gáp

Tuwra gáp

Mırzabek Palwanǵa qarap turıp, mashinası menen onıń úyin kóshirip kelgenligin ayttı.	— Mashina menen onıń úyin kóshirip keldim, — dedi Mırzabek Palwanǵa qarap turıp.
--	--

169-shınıǵıw. Ózlerińiz kórkem shıǵarmalardan tuwra gápke 5 gáp tawıp, olardı ózlestirilgen gápke aylandırıp jazıń.

Tuwra hám ózlestirilgen gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar

1. Tuwra gáp dep nege aytamız? Tuwra gáp penen birge qanday gáp qollanıladı? Qaǵıydasın aytıń.
2. Tuwra gáp penen avtor gápi qanday sózler arqalı baylanıladı? Olardı atap kórsetiń.
3. Qanday jaǵdayda tuwra gáp tırnaqshaǵa alınadı, qanday jaǵdayda alınbaydı?
4. Tuwra gáp penen avtor gápiniń arasına qanday irkilis belgileri qoyıladı?
5. Ózlestirilgen gáp dep nege aytamız? Tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırǵanda onıń irkilis belgileri saqlana ma?
6. Dialog dep nege aytamız? Onıń irkilis belgileri qanday?

170-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiń qanday stilde dúzilgenin hám olardıń quramında qanday gápler qollanılganın anıqlań. Tuwra gáplerdi tawıp, olardıń avtor gápiniń qanday irkilis belgileri arqalı bólinip ayılǵanın hám mánisine qaray qanday gáp ekenin anıqlań.

Úlken qara úydiń aldında qora-qopsı tazalap júrgen hayal birden kózge tústi. Ol da meni kórip maǵan qaray júzin burdı.

— Apa, sálem! — dep ádettegishe qolınan aldım.

— Saw bol, qaraǵım, muǵallimjan. Keliń, dep ol maǵan mirát etti hám alǵa júre basladı.

— Apa, úyde Sadıq joq pa? Ol mıyıǵınan kúlimsirep:

— Biziñ Sadıqjan nağız jigıt boldı ǵoy, — dedi ol úyine kire berip, ol sabaǵın tayarlap bolıp qozı baǵıwǵa ketti.

Sonıń arasında jamırasıp qozılar da keldi.

— Shopan bala, harma? — dedim qasına barıp.

— Ekewi de hasil qozı, muǵallım. Úlkeygen soń sur tuwadı, — deydi aǵam.

— Onda sen ákeńdey dańqlı shopan bolasań ǵoy!? ... Áne, bul — mártlik is! — dedim onıń quwanışlı kewlin kóterip (Ó.X.).

171-shunıǵıw. Tuwra gáplerdi ózlestirilgen gápke aylandırıp kóshirip jazıń. Tuwra gáp hám avtor gápleriniń qanday ózgeriske ushıraǵanın, qanday gáptiń (jay gáp pe ya qospa gáp pe) dúzilisine ótkenin túsindirıń.

1. Bunıń aqıbeti jaqsı bolmas, — dedi Sánem gúrsinip. 2. Ul menen qızdıń qanday ayırması bar? — dedi salmaqlı túrde ol. 3. Tórebay aǵa, ózim ketemen, qal aǵa. — dedi Jumagúl (T.Q.). 4. Mektep oqıwshıları bılay desti: «Mektebimizdiń aylanasına terek tigip kórkeytemiz». 5. «Zoo-texnikalıq qádelerdi iske asıra otırıp, — dedi Aysultan, — bıyılǵı jılı ózime bekıtilgen 16 sıyırımniń hárbirinen 2300 litrden sút sawıp tapsıraman». 6. Ol sózin nıqlap: «Men usı qaǵıydanı uslap tutaman», — dedi. (K.S.) 7. Direktor menen sóylesiwimiz kerek edi, — dedi mexanik. (I.Q.)

Tuwra hám ózlestirilgen gápler boyınsha test sorawları

172-shunıǵıw. Test sorawların sheshiń.

1. Berilgen qatarlardan tuwra hám avtor gáplerin tabıń.

A. Sizler alıstaǵı Aqsayǵa keteyin dep atırsız.

B. — Gáp mınaday balalar, — dep sózin dawam etti baslıq. (Sh.A.).

C. Tikjarlardıń ústin qaplaǵan qayıńlar, osınalar qızǵısh, sarı reńge dónedi.

D. — Jaqsı jılqılar eken, baqqıda turǵanın dárhal bile qoyasań, — dep Inkamal apay onı xoshametlep sóylep. (Sh.A.).

2. Berilgen «T» — «A». «T» — a — «T» túrindegi kestden tuwra hám avtor gápleriniń qaysı orında kelgenin anıqlań.

3. Ózlestirilgen gáptıń qaysı orında berilgenin tabıń.

A. — Hámıyda men Aqsuwatqa ketemen, — dedi Asqar sózdi shorta kesip. (Ó.X.).

B. Asqar sózdi shorta kesip, óziniń Aqsuwatqa ketetuǵının ayttı.

C. Aqsuwatqa barmasam bolmaytuǵın, olar qoylardı qırıp alar.

D. Olar jas shopan, olarǵa keńes beriw kerekligin ayttı.

IRKILIS BELGILERI

§40. Irkilis belgileri haqqında túsiniq

173-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Gáplerdiń quramında qanday irkilis belgileriniń qatnasqanın anıqlap, solardıń ishinen útir, noqat, qos noqat, sıziqsha, soraw hám úndew belgileriniń qollanıw xızmetlerin túsindirin.

1. Qırǵızdıń Alatawınıń shoqqıları kóp. Olardıń birewleri biyik bolsa, basqaları onnan da biyik. 2. Xalqımız usı bálent shoqqılardı «tuǵ shoqqı», yaǵnıy «tuw shoqqısı» dep ataydı. 3. Berdaq ta kóp milletli tuwısqan ádebiyatımızdıń tuw shoqqısının biri. (*Sh.A.*) 4. Mine, Berdaq tórt kúndi aman ótkerip bolıp, besinshi kúnniń tilegin tilep tur. 5. Aqırı basqa ilajı qansha?!... Mına qawın-ǵarbızlar, asqabaq-palawqabaq, júweri, tarı, gúnji—hámmesi bala-shaǵalarınıń bir jıllıq nesiybesi?!. Mine, Berdaqtıń tilep otırǵanı—usı gedey awılınıń tilegi. 6. Kúni keshe awıldıń barlıq eginlerin jayaw aralap kórip qayıp, jaǵasına tükirindi: tek endi, átteń, usı «bes qonaq»tan aman qalsa! 8. Berdaq yarım aqshamǵa shekem de uyqılay almadı. Bul nesi eken?... Sol burınǵıday yadına úlken shıǵarma jazatuǵın nárese túskende bolatuǵın jaǵday ma eken?... (*A.S.*)

Awızeki sóylew hám jazıwımızdaǵı sózler yamasa gápler bir tutas aytılıp kete bermeydi, intonaciyalıq irkilis, qısqa pauza jasaw menen de aytıladı. Bunday jaǵdayda gáptiń yamasa gáptiń quramındaǵı sózlerdiń intonaciyalıq ózgesheliklerine qaray shártli irkilis belgileri qollanıladı. Irkilis belgileri gáptegi sózlerdiń, sóz dizbekleriniń yamasa gáplerdiń mánilik jaqtan tıńlawshıǵa túsiniqli, dál uǵınılıwın támiyinleydi.

Irkilis belgileri de háripler sıyaqlı jazıwda shártli belgilerdiń biri. Olardıń sanı onsha kóp emes. Jazıwda barlıǵı bolıp on túrli irkilis

belgisi qollanıladı: noqat (.), soraw belgisi (?), úndew belgisi (!), qos noqat (:), útir (,), noqatlı útir (;), kóp noqat (...), sıziqsha (—), qawıs (()), tırnaqsha («»).

Irkilis belgileriniń sanı az bolǵanı menen olardıń sintaksislik xızmeti júdá keń. Máselen, bir ǵana útirdiń ózi jay hám qospa gáplerdiń quramında birneshe sintaksislik kategoriyalarǵa qatnaslı bolıp keledi. Bul irkilis belgisi jay gáplerdiń quramında sanaw intonaciyası menen ayılǵan birgelkili aǵzalardıń arasına, ayırım-langan aǵzalarda, kiris hám qaratpa aǵzalarda gáptiń tiykarǵı bóleginen ajratıp kórsetiwde, qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birinen bólip jazıwda qoyıladı.

Irkilis belgileriniń qoyılıw orınları hár túrli. Olardıń geyparaları gáptiń aqırında qoyılatuǵın bolsa, geyparaları gáp ishinde, al bazı birewleri gáptiń basında, ortasında qollanıla beredi. Usı sıyaqlı ózge-sheliklerine qaray tómendegi toparlarǵa bólinedi:

1) gáptiń keynine qoyılatuǵın irkilis belgileri; 2) jay gáplerde qoyılatuǵın irkilis belgileri; 3) qospa gáplerde qoyılatuǵın irkilis belgileri.

174-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Gáptiń keynine qoyılǵan irkilis belgilerin atap, olardıń qanday máni ańlatıp kelgenin aytıń.

Mine, kúni menen kózleri tórt bolıp kútken awızashar baslanıp, hámmeniń qudayı berip qaldı. Esnazardan basqanıń qolları dasturqanǵa mákidey qatnap tur. Jańa ǵana kirip-shıǵıp xızmet etip júrgen Ótешke: «Kún batpadı ma? Ele qızılı sembedi me?... Bar kórip qayt!» dep, kúniń batıwın shıdamsızlıq penen kútip otırǵan Arzı da házir tım-tırıs. «Há, áttegene!... Bularǵa tezirek kún batsa, tamaǵınan bir nárese ótse, soń toyıp qarındı tır-tır qasıp jatsa, bas!... Basqa táshwish, basqa ǵamnıń keregi joq... Ernazar Arzıǵa jek kórinish penen qaradı. «Adam degende bir pám, parasat, shıdam degen nárseler bolmay ma eken?!» ol taǵı da oy teńizine súńgıp ketti. Qara tamaq, dúnya-mal degenlerden joqarıraq aǵayın-tuwısqa, awıl-el, xalıq mápi usaǵan túsiniкler bulardıń yadına qashan keler eken?! (A.S.)

175-shunıǵıw. Berilgen gáplerdiń irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Irkilis belgileriniń qoyılıw sebebin anıqlań.

1. Berdaq onıń júzine taǵı da kóz astınan urlanıp kóz juwırttı «Bunshama nege birden iye qoydı eken» 2. Tek Aydos babasına arnap dástan jazǵanlıǵım ushın ba yaki basqa da bir belgisiz oyları bar ma 3. Bul kúnde tek Ernazardıń ǵana emes atı qoldawlınıń anasına aynalǵan Qumar analıqtıń bul aytqanlarınıń danalıq gáp ekenligin moyınladı 4. Lekin sonda da negedur bul gápke bazda ámel qılsa geyde umıtıp qala beredi 5. Ax áttegene sol waqıtları bul islerge nege qol qoydı ya 6. Irastan da Muhammed ámin xanǵa jaǵınbaqshı, sonıń kewline jetpekshi boldı ma eken 7. Yaki qorqaqlıq etti me 8. Bálkim solaydur (A.S.)

§41. Gáptiń keynine qoylatuǵın irkilis belgileri

Belgili bir tekst ishinde pikirdiń tolıq yamasa sheklengen dárejede tamamlanǵanın bildiretuǵın irkilis belgileri retinde noqat, soraw, úndew belgileri hám kóp noqat qollanıladı. Olar bóliwshi irkilis belgisiniń xızmetin atqaradı. Bulardıń jazıwda kóp qollanılatuǵınıń biri—**noqat**. Noqat tekst ishindegi xabar mánisindegi gáplerdi basqalarınan bólip kórsetiw menen birge, qospa oy-pikirdi bildiretuǵın birneshe gáplerdi de baylanıstırıp, bir pütün sintaksislik birlikke—tekst sintaksisine biriktiredi.

Noqat (.). Teksttegi óz aldına qollanılgan xabar hám buyırıq gáplerdiń keynine qoyıladı. Noqat arqalı bólingen gáplerdiń intonaciyası gáptiń aqırında páseń ayıladı da, gáptiń tıyanaqlanıp tamamlanǵanın bildiredi.

Jazıwda noqat belgisi gáptiń aqırında tómendegi jaǵdaylarda qoyıladı:

a) belgili bir pikir tıyanaqlılıǵına iye bolǵan xabar mánili jay gáplerdiń keyninen qoyıladı: Alısta ǵawdıyıp júretuǵın kombaynlar da kórinbeydi. Atızlarǵa ele mallar jayıлмаған edi. (*Sh.A.*) Xalıq muǵalimi orınlı túrde jaslardıń ruwxıy ustazı dep esaplanadı. («*E. Q.*»);

b) buyırıq gápler páseń intonaciya menen ayılǵanda aqırına noqat qoyıladı:

— Gáp mınaday, Anatay, sen úyińe qayt. Seniń apań awırıp qalıptı. Bar, házir bar. Attan tús. Al, sizler, balalar, atlardı tez suwǵarıp, dárhal usı jerge kelińler. Eglenip júrmeń, shıbınday ushıp barıp keliń. Men sizler kelgenshe usı jerde otıraman. (*Sh.A.*);

d) xabar mánisindegi bir pütün qospa gáptiń keynine qoyıladı: Qar erigennen keyin, hámmesi de Aqsayǵa jer súriwge atlanadı.

(*Sh.A.*). Ishine motor ornatilgan kemening artında bir adam otir, ol ara-tura otirgan orninan uship turip, tum-tusina asiqpay kóz tasladı. (*Ó.A.*)

176-shuniqiw. Oqın. Noqat qoyilgan gáplerdin dúzilislik hám manilik jaqтан qanday gáp ekenin anıqlań.

1. 1942-jildin jaz ortası. 2. Saratannin tamilgan ıssısı. 3. Keńsenin qubla tárepine salınan úlken sklادتin aldındaǵı maydansha tolı jıyın. (*K.S.*) 4. Dáryanın suwı sarqılıp baratırǵanday azlaw kórinde, tek aylanba dıǵırıqlardı sharpıp, iyrim tartıp, jılısıp turǵanday bolıp tur. 5. Dáryanın aǵısına qarsı esip, tolıqın kóterip turǵan samal da joq. Tınıshlıq. (*K.S.*) 6. Jılqışı atanın nápesinen bolǵan janıwarlar kúsh salıp tartınlar. 7. Sır bere bermeń, adımlarınızdı bosańlastıra kórmeń. 8. Menin sizlerdi tuwarıǵa haqım joq.

Soraw belgisi (?). Soraw gápler mazmunı boyınsha sorawlı máni ańlatadı hám sol mániǵe baylanıslı gáptin sońına soraw belgisi qoyıladı. Soraw gáptin aqırında intonaciya kóterińki aytıladı.

Soraw gápler qanday da bir nársenin, waqıyanın, is-háreketin hal jaǵdayın sorap biliw maqsetinde qollanıladı. Bunday soraw gáplerde tınlawshı qatnasadı hám sol tınlawshıdan juwap kútilede. Mısalı: Urıstın aldında soqtırǵan tórt-bes ushan keme bar emes pe edi? Sonı nege paydalanıp atırsız? (*Ó.A.*) — Aqsaqal, bizler sonsha oylap bul attın ayaǵına qanday zaqım kelgenin bile almay atırmız, ne boldı eken, buǵan? (*Sh.A.*)

Soraw belgisi gáplerdin keynine tómendegi grammatikalıq qural-lardin qatnasına baylanıslı qoyıladı:

1. Soraw almasıqlarının qatnası arqalı dúzilgen gáplerdin keynine qoyıladı: **Kimdi** kútip tursań? Bekimbet, keshe sen **nege** jıynalısqá kelmedin? (*T.Q.*) **Qayda** júrsiz? Tegislengennen keyin bulkárada **qanday** tayarlıq jumısların alıp barasız? (*J.S.*)

2. **Ma, me** soraw janapayları hám **she, aw, goy, á** janapayları qatnasqan soraw gáplerden soń qoyıladı: Senin usı jerge eń áweli kelgenin esińde bar **ma**, Tolǵanay? (*Sh.A.*) — Mınalardin barlıǵın sen taptın **ba**? (*T.Q.*) Jańaǵı kelip ketken bala-**she**? (*J.A.*) Sen bayaǵıda bizin awılda boldin-**aw**? Siz onın qızısız **goy**? (*A.Ó.*) Bir bále taptın-**aw, á**? (*Ó.A.*)

3. Sorawlıq mánidegi **ne sebepli, ne ushın, nelikten** kómekshi sózlerdiń qatnasınan dúzilgen gáplerden keyin: **Ne sebepli** átirapına qaradıń? (*Á.Sh.*) Ol **ne ushın** arza berdi eken? (*T.Q.*)

4. Bayanlawıshı **shıǵar, qáytedi, bolar** sıyaqlı modal mánili kómekshi sózlerdiń qatnasınan dúzilgen soraw gáplerdiń keynine soraw belgisi qoyıladı: Orazan batır bir nárse demekshi **shıǵarsız?** (*T.Q.*) Toǵayǵa jasırınsaq **qáytedi?** (*A.B.*) Bul máseleni jámáát jıynalıısında qaraw kerek **bolar?** (*A.Ó.*)

5. Soraw intonaciyası menen ayılǵan gáplerdiń keyninen soraw belgisi qoyıladı. Bunday jaǵday, kóbinese, dialog túrindegi gáplerde ushırasadı:

— Háy, balalar! Qaydasızlar? Dawıs berinler. Onıń atı — Gúlsarı. Yadıńda bolsın.

— Gúlsarı?

— Awa. (*Sh.A.*)

6. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler soraw mánili bolıp kelgende, hárbir soraw mánili jay gápten keyin útir qoyıladı da, soraw belgisi qospa gáptiń keynine qoyıladı: Erteń biz olardı qayda jayǵastıramız, jay qáne? Túsiniپ tursız ba, bul ne degen gáp, bul gáptiń aqırında qanday máni bar? (*Sh.A.*)

177-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gáptiń sońında soraw belgisiniń qoyılıw sebeplerin, soraw gáplerdiń bildiriliwi ushın qanday grammatikalıq qurallardıń qatnasqanın túsindirin.

1. — Amanbısań, qutlı dalam? — Shúkir, Tolǵanay. Sen keldiń be? Bul saparı da aqlıǵıńdı ertip kelmediń be, Tolǵanay? — Kórip tursań ǵoy. Qara basım keldim. (*Sh.A.*) 2. Ne jumıs penen keldiń? Qashan júreyin dep atırsań? Dostım, qaysı awıldan bolasız? (*Ó.A.*) 3. Múmkin, tek awır jaralı bolǵan shıǵar? Nege olar bunshelli qayǵılı eken? Sál tómenirek tússem qalay bolar eken? Biraq, qozǵalsam, iyt sezip qalmas pa eken? Kim bileđi? 4. Al, bul jerdi ne ushın tegislemeydi? (*I. Q.*) 5. Biziń úyge barıp qaytsaq qáytedi? (*X.S.*)

6. Aǵarıp atqan tań ba eken,
Tań sholpanı kún be eken,
Aǵashtıń bası nar ma eken,
Shubalısqan el me eken,
Shubırlasqan mal ma eken? (*S.K.*)

178-shunig'w. Kóp noqattıń ornına soraw gáp dúziwshi tiyisli grammatikalıq qurallardı qoyıp kóshirip jazıń hám sol grammatikalıq qurallardıń qanday sóz shaqabı ekenligin aytıń.

Grammatikalıq qurallar: ma, me, qayda, nelikten, qay, nege, be, goy, she.

1. Qızıń qayda? Ayt, qızınıń ... ekenligin? 2. « ... jerleriń awıradı, áje?»—dep sorayman. 3. Men «Jaralarıń dım qıynap atır ... ?»—dep sorayman onnan. 4. Ol kúni suwda ılaylangan, kún de qabağın úyip turğan. Bul ... eken? (S.K.) 5. Sen ... bozlay bereseń? 5. Ol jaqta bári de radio menen islenedi. Jerden, yağniy oraylıq basqarıwdan nusqaw beriledi. Túsindiń ... ? 6. Al, eger sol zamanlarda kitap jazılğan bolsa ..., sonda qalay boladı? 7. —Demek, sen oğan ele heshnarse aytpağan ekenseń dağı onda, Tolğanay? 8. Bir kúni bolmasa, bir kúni birew tosattan dúrs ettiredi ... ele? (Sh.A.)

Úndew belgisi (!). Qollanıwı jağınan úndew hám buyırıq gáplerdiń keynine úndew belgisi qoyıladı. Úndew belgisi qoyılğan gápler tekst ishinde basqa gáplerge qarağanda mazmunı jağınan sóylewshiniń hár túrli tuyǵı-sezimin bildiredi. Intonaciyalıq jaqtan kúshli, kóterińki dawıs penen ayıladı. Mısalı: Bala kele sala ashıq turğan qapılarǵa: —Keldi! Dúkan mashına keldi!—dep júregi sháwkildep birden baqırıp jiberdi. (Sh.A.)

Bul belgi úndew hám buyırıq gáplerdiń mánilik, dúzilislik hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qaray tómendegi jağdaylarǵa qoyıladı:

1. Shaqırıq, úndew hám qutlıqlaw mánisindegi gáplerdiń keynine qoyıladı: Gárezsizlik bayramıńız qutlı bolsın! Elimiz tınısh, xalqımız aman bolsın! («E.Q.»)

2. Kúshli buyırıq, ótinish, tilek mánisindegi buyırıq gáplerden keyin: Mısalı: Shabdar ornında qalğan eken. Sultanmurat qara úyden atlıǵıp shıqtı da, Shabdarǵa garǵıp minip, úydi aylanıp júrip baqırdı: —Anatay, awılǵa shap! Toqtawsız túrde shap! Ózimizdiń adamlardı shaqırıp kel! Men olardı irkip turaman! Tek sen tezirek shaqqanlas! Shap Anatay, shap! (Sh.A.) Isińdi súyip isle! Júdá jaqsı bolıptı, balam. Iláya, oń bolsın! (A.S.)

3. Kóterińki intonaciya menen ayılğan xabar gáplerden keyin qoyıladı: Dúnya, dúnya bolıp jaralǵannan beri bunday mereke bolğan

emes! (*Sh.A.*) Seniñ anañ—meniñ anam! Sen oqıw pitkerip kelgen-she, ózim qarayman! (*A.S.*)

4. Kóteriñki dawıs tolqını menen ayılğan qaratpa aǵzalı jay gáp hám qaratpa gáplerdiñ keynine qoyıladı: Háy-y, arbakesh, jorta qıla bermey tezirek bol!—dep baqırdı. Apa-a-a! Áliyma-a-an!—degen dawıs shıqtı. (*Sh.A.*) Joldaslar! Xalqıma xızmet etiw ushın ketip baratırman. (*Ó.A.*)

5. Kóteriñki intonaciya menen ayılğan tañlaq sózli jay gáplerden hám tañlaq sóz-gáplerden keyin: Alaqay, Palman aǵam kiyatır! Pa, dúnya-ay! Tuwıp ósken jer qanday qádirli! (*N.D.*) —Bárekella! Torgay aǵa, jaqsı at bolajaq túri bar eken. (*Sh.A.*)

6. Kúsheytiw mánisindegi **qanday, qaysı, qansha, qanshama, solay, sonday, bunsha, qalay-qalay** t.b. almasıqlardıñ qatnasında dúzilgen úndew gáplerdiñ soñına qoyıladı: Bul **qanday** awhal! Aysánem bolsa Ğodalaqtıñ qanjǵasında jılap ketti. (*S.X.*) Usınday ápiwayı miynet erleri bizde **qanshama** kóp deysiz! (*Ĝ.S.*) Barlıq jumısım usılardıñ dasturqanı ushın! Awa! **Solay**, joldas Dáwletov! (*T.Q.*)

7. Bayanlawışına **á, o, aw, dá, ğoy** janapayları dizbeklesip kelgen xabar gáplerden keyin úndew belgisi qoyıladı: Bas shıpaker jalǵız mashınanı minip ketken-á! Traktor bolsa oñlanar. Ğırıstay azamattı aytsañ-o! Azamat sawalıp kelse traktorıñdı oñlap beredi ğoy! Áwel-den-aq oqıwǵa tabanıñ tartpap edi-aw! (*A.S.*)

179-shınıǵıw. Oqıñ. Gáplerdiñ soñında úndew belgisiniñ qoyılıw sebeplerin túsindiriyñ.

1. Barlıq kúsh jetistirilgen zúraátti jıynap alıwǵa qaratılıñ! Hámme—jıyın-terimge! («*E.Q.*») 2. Shabdar! At bolǵanıña janıwar! (*Sh.A.*) 3. Kózaydın batır, kózaydın! («*A.*») 4. Mine, mınaw Aqdáryanıñ «káramatlı» topıraǵı. Iláyim, usı topıraq tartıp, jawıñdı jeñip, aq júzli abıroylı bolıp elge aman kelgeyseñ! Aqdáryanıñ topıraǵın tókpe!... (*K.S.*) 5. Tuwǵan jerge tabanıñ tiydi boldı, ózim seni oqtaman! (*A.S.*) 6. Qáne, Esenqul, ayda! Bayaǵıday etip ayday ber! (*Sh.A.*) 7. Mınaǵan qara, ene, qanday ráhát baǵıshlaytuǵın jawın deyseñ-á! Qaray qoysa endi, qanday móldir jawın—bul! (*Sh.A.*) 8. Súyinshi, Tolǵanay apa! Jorabek atamniñ kelini bosandı.—Qoy-á! Qashan bosandı? Búgin tañ aldında. (*Sh.A.*)

9. — Sálem! Tursınay!... Oraqbay qolın sozdı. — Haw. Óziñniñ sırıñdı óziñ ashıp, ol neñ. (*S.X.*)

180-shunig'w. Gáplerdiń mánisi hám intonaciyasına tiykarlanıp, olardıń sońında qoyılatuǵın irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Noqat, soraw, úndew belgileriniń qoyılıwındaǵı grammatikalıq qurallardı anıqlań.

1. — Kókenay, ay Kókenay, — dep baqıradı ol — nege Batırayǵa qaramaysañ, ya Kókenay, qolında kitabı, juwırıp sırtqa shıǵadı. 2. Burınǵı zamanlarda eline jaw topılǵanda biziń xalıqtıń aytqan qosıqların umıtqansań ba, Juldız apa 3. — Nege sen ájeńniń izinen juwırasañ, ya ájeńsiz bir maydan da tura almaysañ ba, júr úyge 4. Mınanı kórdińiz be 5. — Júr meniń súyikli balam, úyge barayıq Tura ǵoy, aynalayın 6. Jawdıń biziń jerimizdi ayaq astı etip, biziń xalqımızdı qorlaǵanın kórgim kelmeydi, ákejan Ruqsat et, barayın men de, ardaqlı áke Meni irkpe, tileymen

§42. Gáp ishinde qoyılatuǵın irkilis belgileri

Gáp ishinde qoyılatuǵın irkilis belgileri sintaksislik birliklerdiń dúzilislik ózgesheliklerine qaray: 1) jay gáplerdiń irkilis belgileri hám 2) qospa gáplerdiń irkilis belgileri bolıp ekige bólinedi.

Jay gápler dúzilislik, mánilik hám intonaciyalıq ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Sonlıqtan jay gáplerde bóliwshi hám ajratıwshi irkilis belgileriniń ekewi de qollanıladı.

Jay gáplerde tómendegi irkilis belgileri qollanıladı:

Útir. Útir awızeki sóylewde qısqa pauza (irkilis) menen aytıladı. Ol sintaksislik xızmeti jaǵınan bóliwshi irkilis belgisiniń toparına kiredi. Útir kópshilik jaǵdayda jay gáplerdegi birgelkili aǵzalardı bir-birinen bólip kórsetiwshi xızmetti atqaradı.

Útir jay gáplerde tómendegi jaǵdaylarda qoyıladı:

1) útir sanaw intonaciyası menen aytılgan dánekersiz birgelkili aǵzalardıń arasına qoyıladı: Qızım júdá miynet súygish, ǵayratlı, hújdanlı, anasıday ar-namıslı. (*A. Bek.*). Ana dáryamız Ámiw atın alǵanǵa deyin Oks, Oksus, Okuz, Jayhun atları menen atalıp keldi. Hár bir áwlad dáryanıń dańqı-qúdireti haqqında qosıq, sazlar, dástanlar, ańızlar dóretken. (*P. Sh.*);

2) eki qatarlı birgelkili aǵzalardıń arasın **menen, hám, jáne** qusaǵan dánekerler baylanıstırıp kelse útir qoyılmaydı. Al, dánekerler birgelkili aǵzalardıń hár biri menen qaytalanıp kelse, birgelkili aǵzalardıń arası útir arqalı bólinip jazıladı: Olardıń ishinde Qalender

menen Qaraman da bar edi. (*A. Bek.*) Irisqul biy hám ashıwlı, hám quwanışlı sóyledi. (*T. Q.*) Suwğa salğan nárete de, kergen aw da, tartqan jılım da sıǵasıp balıqqa tolǵan. (*K. S.*);

3) gáptiń ayırımǵan aǵzaları, kiris, qaratpa aǵzalar gáptiń tiykarǵı bóleginen útir arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: Biz, **jaslar**, ullı iste de, kishi iste de xalıq penen másláhátlesip isleyviz. («*E. Q.*») **Mıltıǵımdı arqalap**, Qaraterenǵe jetip bardım. (*Á. Sh.*) — **Subanqul**, sen qalay qaraysañ, bizler baxıtlı bolar ma ekenbiz. Bunnan artıq baxıttıń keregi joq, **Tolǵanay**. Diyqannıń baxtı — diyqansılıqta, — deydi ol. (*Sh. A.*) Demek, paxta egemiz. Isti qızdırmasañ, álbette, tóǵındı az tógeşeñ, Paleke. (*Ó. X.*)

181-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Útirdiń jay gáplerdiń quramında qanday sintaksislik kategoriyaǵa qatnaslı qoyılǵanın anıqlań.

1. Biziń Tazasuwdıń túbi de, jaǵaları da gileñ aq tas. 2. Sol jerlerde burınları erkinlikti, ómirdi súygen bir kishkene xalıq jasaǵan eken. 3. Qıstıń uzaq tünlerinde qolına urshıǵın alıp otırıp, kempir apam maǵan usı áńgimelerdi aytıp beretuǵın edi. 4. Kempir apam biziń Tazasuw haqqında, awılımızdıń adamları haqqında maǵan kútá kóp áńgime aytıp beredi. (*S. K.*) 5. Ol izine, arba turǵan jerge qayttı. (*Sh. A.*) 6. Adam óz baxtına ózi usta, Jılgeldi aǵa. 7. Múmkin, kim de bolsa birew jıǵıp ketken shıǵar. (*Ó. X.*)

182-shınıǵıw. Gáplerdiń tiyisli orınlarında útir belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Útirdiń jay gáplerde qanday sintaksislik kategoriyalarǵa qatnaslı qoyılatuǵının túsindirini.

1. Túlki jegendey bir nárese tabılar ma dep úmitlenip temir joldıń gá oyaǵına gá buyaǵına jılmañlap shıǵadı. 2. Túlki ǵabır-ǵubır janbawırdan tuse sala qashıp baratırıp birese artına qaraydı birese qorıqqaninan jer bawırlap qaladı. 3. Itimal ol waqıtları ospan ele tuwılmaǵan shıǵar. 4. Meyli ospan oylanıp kórsin. (*Sh. A.*) 5. Qubladan Ámiw tárepten suwı tartılǵan kól ultanında shabırawıt qamıslı jol menen bir topar atlı kiyatır. (*T. Q.*) 6. Jádigerjan Ábdimurattıń úyi de sen baratuǵın rayonda. (*G. I.*) 7. Pay-pay sóz ekenseñ-aw raxmet saǵan Berdibay aǵa... 8. Írasında da Palman ebindey qol qoyıp kishigirim nárselerdi oqıp túsinedi. (*S. X.*)

Qos noqat. Qos noqat gáp ishinde qoyilatuđın irkilis belgile-riniń toparına kiredi. Qos noqat jay gáplerde de, qospa gáplerde de qollaniladı.

Bul belgi jay gáplerde tómendegi jağdaylarda qoyiladı:

1) ulıwmalıq mánide kelgen ayqınlanıwshı ađza ayırım-langan ayqınlawıshlar arqalı daralap túsindirip kelgende, ayqınlanıwshı ağzadan keyin qos noqat qoyiladı: Jer beti hár qıylı taw jınıslarınan: qum, saz ılay, hák, granit, qumlu topıraq hám basqa da jınıslardan quralğan. (*Fizikalıq geografiyadan*) Kitap gáziynesi, ilim bulağı úsh tilde: arab, parsı, túrk tillerinde. (*K.S.*);

2) birgelkili ağzalı gáplerdiń quramı hám ayqınlanıwshı, hám ulıwmalastırıwshı sózli bolıp kelgende, ayqınlanıwshı sózden aldın qos noqat qoyiladı. Mısalı: Óziniń úy-ishi: Nurjamal, Mámbetni-yaz, Ájiniyaz—hámmesi de usı qırman basında. (*K.S.*) Barlıq shi-kargá shıǵatuđın saray ámeldarlar: tazı úyretiwshı, qarshıǵa qálpeleri, sadaqshılar — barlıǵı tayar ekenligin shikar wáziri aytıp keldi. (*O.B.*);

3) tuwra gáptiń aldında keletuđın avtor gápinen keyin qos noqat qoyiladı. Mısalı: Ullı babamız Muxammed ál-Xorezmiy bir kitabında mınaday dep jazadı: «Bilip qoyıń, dáryanıń kózine jas kelse, onıń basına uwayım-qayǵı túskeni boladı. Adamlar, dáryadan miyriminińzdi ayamańlar». (*P. Sh.*) Ol kitapshasına únilip aldı da bılay dedi: «Sen júdá durıs aytasań, Vilko. Basqa xalıqtıń tilinde sóyley almaysań, sańıraw adamǵa usaysań». (*Z. V.*)

183-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qos noqattıń jay gáplerdiń quramında qanday jađdaylarda qoyilatuđınına itibar beriń.

1. Átirap shól ósimlikleri: seksewil, kósik, qarabaraq aralas jantaq. (*T.Q.*) 2. Ótken waqıtlarda-aq Nekrasov bılay degen edi: «Adamnıń erki hám miyneti ájayıp nárselerdi dóreledi». («*E.Q.*») 3. Qalğan jeriniń bári de: moynınıń joqarısı da, gellesi de, búyirleri de, ayaqları da, bawırınıń astı da kerisinshe aqshıl-qońır edi. 4. Jewge jaramlı azıq-awqat bir náse tabılaman degenshe túlkiniń hár qıylı zatları: gá gázebin keltiretuđın, gá ózi jaqtırmaytuđın nárselerdi iyiskelewine tuwra keldi. (*Sh.A.*) 5. Jumabay balıqshınıń qaptalınan qalmaytuđın hájet ásbabı: súymen, balta, bel, gürek—hámмесin bir jerge qoydı. (*K.S.*)

Sızıqsha. Sızıqsha — sintaksislik xızmeti boyınsha bóliwshi irkilis belgisi. ol jay hám qospa gáplerdiń quramında qollanıladı.

Sızıqsha jay gáplerdiń quramında sóylewshiniń oy-pikirleriniń stillik jaqtan qısqa, ıqsham hám anıq uǵınılıwın támiyinleydi.

Sızıqsha jay gáplerde tómendegi orınlarda qoyıladı:

1. Baslawısh ta, bayanlawısh ta ataw sepligindegi atawısh sózlerden bolıp kelgende, olardıń arasına sızıqsha qoyıladı: Aq altın zúraáti — turmıs ráháti. («E. Q.») Perzent—ómir gúli. Ámiwdiń tolqını—tabıs tolqını. (A. D.) Ol—shopan. Sizlerdiń basshıńız—men. Úsh jerdegi úsh—toǵız. Aral táǵdiri—adam táǵdiri. («E. Q.»)

2. Baslawısh atawısh feyilinen, bayanlawısh atawısh sózlerden bolsa yamasa kerisinshe bolıp kelse, bas aǵzalar sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: Araldı saqlap qalıw—bul hámmeniń isi. («E. Q.») Biziń jumısımız—joldı tazalaw. (Sh. A.)

Bulardan basqa, sızıqsha jay gáplerdiń quramında tómendegi sintaksislik kategoriyalarǵa qatnaslı bolıp keledi:

3. Birgelkili aǵzal gáplerdegi ulıwmalastırıwshı sózdiń aldına sızıqsha qoyıladı: Ol jerde stadion da, park te, klub ta — hámmesi tayın. (Ó. X.) Sabirov, Tilewmuratov, Máteke — úshewi gúrrińlesip otır. (K. S.)

4. Ayırım-langan aǵza ayqınlanıwshı aǵzanıń mánisin anıqlap, ayqınlastırıp kelgende, ayqınlawısh ayqınlanıwshı aǵzadan sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: Bala dúrmiyinin qaptalına qoyıp, tómenge—tawdıń etegine qaray basladı. (Sh. A.)

5. Tuwra gáplerdi avtor gápinen ajıratıwda ekewiniń arası sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: «Miynetti súygeni el súyedi»,—dedi Kárim. («E. Q.»)

6. Dialoglarda hárbir gáptiń aldına sızıqsha qoyıladı:—Elektr togi barmasa radiopriyomnik sóylemey qala ma?—Álbette, sóylemey qaladı. (Á. T.)

184-shunıǵıw. Oqıń. Sızıqshanıń qoyılıw sebeplerin hám onıń qanday sintaksislik kategoriyalarǵa qatnaslı qoyılatuǵının aytıp berıń.

1. Báhár—sulıwlıqtıń baslanıwı. 2. Sulıwlıq—qızlar jılwası, qızlar kúlkisi. (G. E.) 3. Hadallıq—bul adamzattıń hújdanı. 4. Poeziya— bul jańǵırǵan ses bolar, muhabbat — bul júgi awır kósh bolar. (T. M.) 5. Poezd alǵa ilgerilegen sayın, temir kópirler, tuneller, vokzal janındaǵı salınıp

atirgan biyik imaratlar — bári de artta qaldı. (T.X.) 6. Awıl xojalıǵı hám onıń jetekshi tarawı—paxtashılıq joqarı pát penen rawajlanıp atır. («E.Q.») 7. —Jaqsı jılqılar eken, baqqıda turǵanın dárriw bile qoyasań,— Inkamal apay onı xoshametlep sóyledi. (Sh.A.) 8. — Siz ne qılıp tursız, avtobusıńız ketip qaldı ǵoy?—dedi maǵan Bektemir.

— Men sizge kelgen edim.

— Kelgenińız jaqsı, qonaqtan qashpaymız,— dedi kórisip atırıp. (Sh.A.)

185-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Sızıq-shanıń qanday gáplerde qollanılıp kelgenin anıqlań.

1. Sol waqıtta ol qarsı aldındaǵı alıs dalańlıqta ózine málim Sariózek kosmodromı tárepte tutası menen qıp-qızıl jalın bolıp, tikke aspanǵa qaray shansılıp zımırıp baratırǵan bir nárseni kórdi. 2. Yapırmay-á, ırastan-aq usı ottıń ishinde adam otır ma eken? dep Edigeniń kewli bir túrli bolıp ketti. 3. «Konvenciya» avianosecinен óziniń turaqlı qalqıp keletuǵın ornı Tınısh okeanda, Aleut atawınıń túsliginde, shama menen Vladivostok hám San-Franciskodan birdey qashılıqtaǵı kvadratta júrgen edi. (Sh.A.)

Irkilis belgilerin tákirarlaw boyınsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Irkilis belgileriniń jazıwda áhmiyeti qanday?
2. Irkilis belgileriniń sanı qansha, olardı atap kórsetiń.
3. Irkilis belgilerin anıqlawdıń teoriyalıq tiykarları qanday, olar qanday principlerge tiykarlanıp qoyıladı?
4. Gáptiń keynine qanday irkilis belgileri qoyıladı hám mánilerin aytıń.
5. Qos noqat qanday jaǵdaylarda qoyıladı?
6. Jay gáplerde qanday irkilis belgileri qoyıladı, olardı atap kórsetiń hám mısallar keltiriń.
7. Qospa gáplerde qoyılatuǵın irkilis belgileri qanday, olardı atap kórsetiń.
8. Jazıwda qanday jaǵdayda sızıqsha qoyıladı.

186-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Gáptiń keynine qanday irkilis belgileri qoyılǵanın hám sol gáplerdiń dúzilisi hám mánisine qaray qanday gáp ekenin anıqlań.

Júrip jol ushılıǵına jete almadıq. Sarsańlıq. Salmaqtı jelkege artıp shıqqan ózim edi-aw. Endi, mine, yarım jolda ma, belgisiz aralıqta

pushayman etip atirganim! Melshiyip atirgan jaziyraliq. Zangardin sheksizligin qaytarseñ!

Arman, tilek, maqset—aspandi toltirip, oz jarasigi menen shaqirayisip turatugin juldizlar qayda? Omirge talpinowshiliq, moldirep turgan ashiq aspan, tirishiliknin arqawi kun qayda?

Hesh narse, hesh narse korinbeydi!... Degen menen men asirlerge ortaq oy menen agip baratirman!

187-shuniqtov. Berilgen gaplerdi oqin. Gap ishinde qoyilatuvin irkilis belgilerdi aniqqlan ham gapnin sohinida qoyilatuvin soraw-undew (!), birde undew-soraw !?) turinde qoyilawinin manilik ozgeshelikleri tuwrali tusinik berin.

1. Usturtke kimler koterilmegen. 2. Min jil sheginsek, koz aldimizga ulli alim Al-Beruniydin Usturtke koterilgenin esletemiz. 3. Ulli ilimpazdi qiziqtirgan ne narse? Balkim... 4. Lekin, ilim atasinin algan saparina dal jorimal jasaw qayda? 5. Qalay sigalamayin, kozge tusetugini bir eles—essiz-tussiz bos qarangiliq.

5.—Qoblan jure bergende ne qiladi?—dedim jaylasip otirgan waqta.

6.—Qayaqqa?!—Onin dawisi motordin gurildisin basip ketti. (S.S.)

7.—Toqta, toqta kimdi korip turman, ozi!? Balasi hawizdin ernegine chemodanin qoya sala:

—Aga, aga!... —dep juwirdi.

—Senbisen!? Shiragim... Genjetayim... (A.A.)

Irkilis belgileri boyinsha test sorawları

1. Danekersiz qospa gapnin jay gapleri manilik jaqtan har turli bolip baylanissa jay gaplerdin arasina qanday irkilis belgileri qoyiladi?

- A. Arasina utir qoyiladi
- B. Arasina qos noqat qoyiladi
- C. Arasina noqatli utir qoyiladi
- D. Arasina siziqsha qoyiladi

2. Danekerli mezigilles dizbekli qospa gapnin jay gapleri biriktirishni danekerdin qanday turi menen baylanisip kelgende utir qoyilmaydi?

- A. jane, ham danekerleri menen baylanissa
- B. Biraq, lekin, degen danekerleri menen baylanissa
- C. ga, gahi, birese danekerleri menen baylanissa
- D. da/de, al danekerleri menen baylanissa

3. Apam hámmesinen beter quwanıp atır: ol mennen qorqıp qalıptı. Bul qos noqat qoyılğan qospa gáp dánekersiz qospa gáptiń qaysı túri ekenligin anıqlań.

- A. Dánekersiz mezgilles qospa gáp
- B. Dánekersiz qarsılas qospa gáp
- C. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp
- D. Dánekersiz sebep-nátıyje qospa gáp

4. Boranlıda mákan basıp otırğan eki adam boldı — birewi usı boranlı Edige (Sh.A.). Arasına sızıqsha qoyılğan gáptiń dánekersiz qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

- A. Dánekersiz qarsılas qospa gáp
- B. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp
- C. Dánekersiz mezgilles qospa gáp
- D. Dánekersiz sebep-nátıyje qospa gáp

V—VIII KLASLARDA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

188-shınıǵıw. Ilimiy tekstti oqıp túsiniń alıń. Tildiń fonetika tarawında úyreniletuǵın til nızamlıqları tuwralı túsiniń beriń.

Fonetika — til sesleri haqqındaǵı ilim. Onda til sesleri, onıń jasalıwı, qurılısı, túrli seslik nızamlıqları, sózlerdiń buwın qurılısı, pát norması hám intonaciyalıq ózgeshelikler úyreniledi. Sonday-aq, sózlerdiń durıs aytıluw hám jazılıw qádeleri de fonetika menen baylanıslı bolıp keledi.

Sesler sóz ishinde aytıladı. Seslerden sózler quraladı. Tildegi sóz quraytuǵın sesler **fonema** dep ataladı. Fonemalıq xızmettegi sesler **háripler** arqalı tańbalanadı.

Sesler sóz ishinde máni ańlatıwshılıq xızmetke iye boladı. Mısalı: **jas**, **tas** sózleri úsh sestem (fonemadan) quralğan (j, a, s; t, a, s). Bunda máni ańlatıwshılıq xızmetti sózlerdiń basındaǵı **j**, **t** sesleri ańlatadı.

189-shınıǵıw. Sorawlarǵa jazba túrde juwap beriń.

Sorawlar:

1. Fonetika neni úyretedi?
2. Sózler neden quraladı hám fonema dep neni aytamız?
3. Ses penen háriptiń baslı ózgesheligin aytıń.
4. Dawıslı sesler neshew, olardıń bóliniwlerin aytıń.

5. Dawıssız sesler neshew, ünli hám ünsiz dawıssızlardıń jasalıwın aytıń.
6. Qaraqalpaq tiliniń ózine tán ózgesheligin tańbalaytuǵın háriplerdi aytıń.

190-shunıǵıw. Berilgen tekstti oqıp, mazmunın sóylep beriń.

Orfoepiya — sózlerdiń durıs aytılw normasın belgileydi. Sózlerdiń durıs aytılw yamasa durıs sóylewdiń ózine tán nızamlıqları boladı. Eger awızeki sóylewde sózlerdiń durıs aytılw norması saqlanbasa, ádebiy tildiń awızeki sóylew tártibi buzıladı. Máselen, imla qádelerine sáykes jazılǵan sulıw, sóylesiw, sózshil, ala almadı, túlki, kúndiz, alıw, juldız, kók ala usaǵan sózler usı jazılıw qálpinde aytılsa, onda bul sózlerdiń orfoepiyalıq norması buzılǵan bolıp tabıladı. Olar awızeki sóylewde suluw, sóylesiw, sóshshil, alalmadı, túlkú, kúndúz, aluw, juldız, kógala bolıp aytılwı tiyis.

Durıs sóylew normalarınıń jıyınıǵına **orfoepiya** dep ataladı.

Ádebiy tildiń durıs jazılıw qaǵıydalarınıń jıyınıǵına **imla** (orfografiya) dep ataladı.

Sózlerdiń durıs jazılıw normaların imla belgilep beredi. Sózlerdiń durıs jazılıw qaǵıydası menen norması saqlanbasa, onıń mánisin túsiniw qıyın boladı.

Sózlerdiń durıs jazılıw qaǵıydaları imla principlerine tiykarlanadı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde sózlerdiń durıs jazılıwında tómendegi imla principleri basshılıqqa alınadı:

1. **Fonetikalıq princip.** Bul princip awızeki sóylewge sáykes, sózler qalay esitilse, solay jazıwdı talap etedi. Fonetikalıq principke fonetikalıq ózgeshelikke ushırap birikken qospa sózler (búgin, bıyıl, qolǵap, shegara hám t.b.), sonday-aq túbir hám qosımtalardıń jazılıwında geypara qosımtalardıń tásirini arqalı ózgeriske ushıraǵan (tamaq-tamaǵı, terek-teregi, mektep-mektebi, shap-shawıp, jap-jawıp, tap-tawıp (kel) hám t.b.) sózler kiredi.

2. **Tariyxıy-dástúrli princip.** Tariyxıy-dástúrli princip boyınsha sózlerdiń burınnan jazılıp kiyatırǵan qálpi saqlanǵan túrinde jazıladı. Mısalı: Xalıq, xabar, xat, xızmet, xan, xojalıq, xosh, xoshamet, samal, saǵal, súdi-gar hám t.b. sózler, sonday-aq, ertede rus tilinen kirip, jazılıwı ábden qalıplesip ketken bolıs, oyaz, samawrın, teletin, sháynek, keńse hám t.b. sıyaqlı sózlerdiń jazılıwı tariyxıy-dástúrli principke jatadı.

3. **Semantikalıq princip** boyınsha mánilik jaqtan bir sózge barabar birikken hám birikpegen qospa sózler jazıladı: palawqabaq, ayǵabaǵar,

tasbaqa, iytsiygek, palháre, Seytkamal, Qońırat, Taxtakópir, Aralboyı, Arqakavkaz, Jańa jıl, Ğárezsizlik kúni, Qurban hayt hám t. b.

4. **Fonematikalıq princip.** Fonema—sóylew seslerindeki máni ajratıwshı tildiń eń kishi birliği. Ol sóz ishinde máni ajratıwshı til birliği bolǵanlıqtan háripler arqalı tańbalanadı. Fonematikalıq principitiń talabı boyınsha imla qaǵıydaları sóz hám morfemalardáğı seslerdiń ayılıwına qaray emes, fonemalarǵa tiykarlanıp jazıladı. Máselen, **arab, Xalqabad** sózleriniń aqırındaǵı **b, d**, únli dawıssızlar awızeki sóylewde únsiz **p, t**, (arap, Xalqabat) túrinde ayılısa da, imlada qabil etilgen **b, d** foneması tiykarında jazıladı. Demek, fonematikalıq jazıw sóz hám morfemalardıń fonemalıq quramınıń saqlanıw jazılıwın talap etedi. Bul jaǵday imlada bas princip wazıypasın fonematikalıq jazıwdıń atqaratuǵınan dárek beredi.

Sorawlar

1. Orfoepiya degen ne? Orfografiya dep neni aytadı?
2. Bulardıń ayırmashılıǵı qanday?
3. Fonetikalıq principke qanday jazıwlar jatadı? Mısal keltiriń.
4. Tariyxıy-dástúrli principke qanday sózler negizlenip jazıladı? Mısal keltiriń.
5. Fonematikalıq princip degen ne?
6. Bul jazıwda sózler nege tiykarlanadı?
7. Ses, fonema, hárip—bulardıń ayırmashılıǵı qanday?

SHÁRTLI QÍSQARTÍWLAR

- «A» — «Alpamis» dástani
 A.Á.— A.Áliyev
 A. B.— A. Begimov
 A. Bek.— A. Bekimbetov
 A. D.— A. Dabílov
 Á. T.— Áybek Tashmuxeammedov
 A. F.— A. Fadeev
 A. G.— A. Gaydar
 A. X.— A. Xalmuratov
 As. M.— As. Muxtar
 A. O.— A. Orazov
 A. P.— A. Pushkin
 A. S.— A. Sadíqov
 A. Sh.— A. Shexov
 Á. A.— Á. Atajanov
 «Á» j.— «Ámiwdárya» jurn
 Á. Q.— Á. Qarlibayev
 Á. Ó.— Á. Ótepbergenov
 Á. T.— Á. Tájibayev
 Á. Táji.— Á. Tájimuratov
 Á. Sh.— Á. Shamuratov
 Á. Y.— Á. Yaqubov
 «B.» — «Bozúġlan» dástani
 B. B.— B. Bekniyazova
 B. G.— B. Gorbatov
 B. Q.— B. Qayıpnazarov
 D. F.— D. Furmanov
 D. Y.— Dawit Yul'tiy
 D. Sh.— D. Sherniyazova
 «Y. Q.» — «Erkin Qaraqalpaqstan»
 G. E.— G. Esemuratova
 G. I.— G. Izimbetov
 G. Sh.— G. Shamuratova
 Ğ. Ğ.— Ğ. Ğulam
 Ğ. S.— Ğ. Seytnazarov
 X. S.— X. Seytov
 I. J.— Ivan Jiga
 I. Q.— I. Qurbanbayev
 I. T.— I. Turgenov
 I. Y.— I. Yusupov
 «J» — «Jetkinshek» gaz
 J. A.— J. Aymurzaev
 J. D.— J. Dilmuratov
 P. Sh.— P. Shermuxeammedov
 R. A. — R. Ayapbergenov
 R. G.— R. Gamzatov
 S. A.— S. Ayniy
 S. Aris.— S. Arislanov
 S. B.— S. Bahadırova
 S. I.— S. Ismaylov
 S. Máj.— S. Májítov
 S. M.— S. Muxanov
 S. S.— S. Salıyev
 S. T.— S. Torayġirov
 S. Sm.— S. Smirnov
 J. J.— J. Jabaev
 J. M.— J. Muratbayev
 J. S.— J. Seytnazarov
 J. Sap.— J. Saparov
 J.— Jambil
 J. Sh.— J. Shari pov
 K. A.— K. Allambergenov
 K. K.— K. Karimov
 K. M.— K. Mámbetov
 K. S.— K. Sultanov
 Kúnxoja — Kúnxoja Ibrayım ulı
 «Q» — «Qırqız» dástani
 Q. A.— Q. Ayımbetov
 Q. Á.— Q. Áwezov
 Q. D.— Q. Dosanov
 Q. E.— Q. Ermanov
 Q. x. e.— Qaraqalpaq xalıq
 yertegi
 «Q. j.» — «Qaraqalpaqstan jas-
 lari» gaz
 Q. M.— Q. Mırzaliev
 Q. J.— Q. Jumaniyazov
 Q. n. m.— Qaraqalpaq naqıl-
 maqallari
 L. x. y.— Latish xalıq ertegi
 L. K.— Lebedov Kumash
 L. K., M. P.— L. Kassil, M. Po-
 liyanovskiy
 L. T.— Lev Tolstoy
 «M» — «Máspatsha» dástani
 M. D.— M. Dáribaev
 M. G.— M. Gorkiy
 M. K.— Mustay Karim
 M. S.— M. Seytniyazov
 M. Sh.— M. Sholoxov
 N. D.— N. Dáwqaraev
 N. G.— N. Gogol
 N. J.— N. Japaqov
 N. N.— N. Nosov
 N. P.— N. Polivin
 N. S.— N. Safarov
 N. T.— N. Tóresheva
 N. Sh.— N. Shernishevskiy
 O. A.— O. Abdiraxmanov
 O. B.— O. Bekbawılov
 O. A.— Ó. Ayjanov
 Ó. X.— Ó. Xojaniyazov
 S. V.— S. Voronin
 T. X.— T. Xalmuratov
 T. J.— T. Jumamuratov
 T. Q.— T. Qayıpbergenov
 T. Qa.— T. Qabulov
 T. M.— T. Mátmuratov
 T. N.— T. Nájimov
 T. S.— T. Seytjanov
 U. P.— U. Pirjanov
 V. B.— V. Boshin
 Z. V.— Z. Voskresenskaya
 Sh. A.— Sh. Aytmatov
 Sh. R.— Sh. Rashidov
 Sh. S.— Sh. Seytov

MAZMUNÍ

Qaraqalpaq tili — Qaraqalpaq xalqınıń milliy ádebiy tili	3
VIII klasta ótilgenlerdi tákirarlaw	6
QOSPA GÁPLER	9
§ 1. Qospa gáp haqqında túsiniq	9
§ 2. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwshı qurallar	11
§ 3. Qospa gáptiń bóliniw túrleri	14
Til ósiriw	15
DIZBEKLI QOSPA GÁPLER	19
§ 4. Dizbekli qospa gáp haqqında túsiniq	19
§ 5. Biriktiriwshı mánili dánekerli dizbekli qospa gáp	21
§ 6. Qarsılas mánili dánekerli dizbekli qospa gáp	23
§ 7. Awıspalı mánili dánekerli dizbekli qospa gáp	26
§ 8. Gezekles mánili dánekerli dizbekli qospa gáp	28
Til ósiriw	32
BAǴÍNÍNQÍLÍ QOSPA GÁPLER	35
§ 9. Baǵınıńqılı qospa gáp haqqında túsiniq	35
§ 10. Bas hám baǵınıńqı gáp, olardıń orın tártibi	36
§ 11. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qurallar	39
QATNASLÍQ SÓZLI BAǴÍNÍNQÍLÍ QOSPA GÁPLER HÁM OLARDÍN TÚRLERI	41
§ 12. Baslawısh baǵınıńqılı qospa gápler	41
§ 13. Bayanlawısh baǵınıńqılı qospa gápler	43
§ 14. Toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler	44
§ 15. Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler	46
PÍSIQLAWÍSH BAǴÍNÍNQÍLÍ QOSPA GÁPLER	48
PÍSIQLAWÍSH BAǴÍNÍNQÍLÍ QOSPA GÁPLERDÍN MÁNISINE QARAY TÚRLERI	49
§ 16. Waqıt baǵınıńqılı qospa gáp	49
§ 17. Orın baǵınıńqılı qospa gáp	51
§ 18. Sın baǵınıńqılı qospa gáp	53
§ 19. Salıstırmalı baǵınıńqılı qospa gáp	55
§ 20. Muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáp	56
§ 21. Sebep baǵınıńqılı qospa gáp	59
§ 22. Nátiye baǵınıńqılı qospa gáp	61
§ 23. Maqset baǵınıńqılı qospa gáp	62

§ 24. Shárt bađınıńqılı qospa gáp	64
§ 25. Qarsilas bađınıńqılı qospa gáp	66
KÓP BAĐÍNÍNQÍLÍ QOSPA GÁPLER	71
§ 26. Teń bađınıńqılı qospa gáp	71
§ 27. Izbe-iz bađınıńqılı qospa gáp	74
DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPLER	71
§ 28. Dánekersiz qospa gáp haqqında túsiniq	76
DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPTIŇ MÁNISINE QARAY TÚRLERI	77
§ 29. Dánekersiz mezigilles qospa gáp	77
§ 30. Dánekersiz qarsilas qospa gáp	78
§ 31. Dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáp	79
§ 32. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp	81
§ 33. Dánekersiz qospa gáptiń irkilis belgileri	78
Til ósiriw	87
ARALAS QOSPA GÁPLER	89
§ 34. Aralas qospa gáp tuwralı túsiniq	89
§ 35. Aralas qospa gáplerdiń irkilis belgileri	92
TUWRA GÁP HÁM ÓZLESTIRILGEN GÁPLER	95
§ 36. Tuwra gáp hám ózlestirilgen gáp haqqında túsiniq	95
§ 37. Tuwra gáp hám avtor gápi, olardıń orın tártibi	98
§ 38. Tuwra gáptiń irkilis belgileri	100
§ 39. Tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırıw jolları	103
IRKILIS BELGILERI	108
§ 40. Irkilis belgileri haqqında túsiniq	108
§ 41. Gáptiń keynine qoyılatuđın irkilis belgileri	110
§ 42. Gáp ishinde qoyılatuğın irkilis belgileri	115
V – VIII KLASLARDA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW	122

Mádenbay Dáwletov

QARAQALPAQ TILI

9-klass ushın sabaqlıq

Qaraqalpaq tilinde

«Bilim» baspası

Nókis — 2019

Redaktorı *U. Yusupova*
Kórk.redaktorı *I. Serjanov*
Tex.redaktorı *B. Turımbetov*
Operatorı *N. Saukieva*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 24.01.2019-jıl. Tip «Tayms KRKP» garniturası. Formatı 70x90 ^{1/16}. Kegl 11. Kólemi 8,0 b.t. 9,36 shártli b.t. 9,95 esap b.t. Buyırtpa № . Nusqası 13156 dana.

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde basıp shıǵarıldı.
100129, Tashkent, Nawayı kóshesi 30.

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Оқıwshınıń atı ákesiniń atı	Оқıw jılı	Сabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Класс basshı-sınıń qolı	Сabaqlıqtıń tapsırılǵандаǵı jaǵdayı	Класс basshı-sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladi

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jirtılmaǵan, betleri almasdırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıziqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sızilıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızilǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sızilǵan, jirtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pütkilley joq. Betleri jirtılǵan, betleri tolıq emes, sızilıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.